

परिच्छेद एक : परिचय

१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमी

शिक्षा जीवनको एक अभिन्न अंग हो । चाहे त्यो कुनै पनि शिक्षालयमा गएर लिएको होस् या घरपरिवार, छरछिमेक वा अनुभवीबाट सही ज्ञान हस्तान्तरण भएको होस् । जसरी होस पूर्ण सिकाई सही शिक्षाको बलद्वारा मात्र सम्भव हुन्छ । तथापि बालबालिकाहरू ऐतिहासिक कालदेखि नै विभिन्न किसिमका श्रम सम्बन्धी काममा संलग्न रहेको पाइन्छ । आफ्नो पारिवारिक स्तर पेशा र व्यवसायको आधारमा घरायसी काममा सहयोग गर्नुलाई कुनै खतरनाक बालश्रमको रूपमा लिइएको छैन । बालश्रमलाई प्राकृतिक रूपमा मानव विकासमा असर पुऱ्याउने, वाँच्ने अधिकार, विकासको अधिकार संरक्षणको अधिकार र सहभागिताको अधिकारलाई असर पुऱ्याउने तत्वको रूपमा परिभाषित गरेको छ । माध्यमिक तहको शिक्षामा सबै बालबालिकाहरूको अधिकार सुनिश्चित गर्नका लागि विश्व शिक्षा मञ्चमा भएको सबैका लागि शिक्षा कार्यक्रममा नेपालले पनि आफ्नो प्रतिवद्धता जाहेर गरेको छ । यो राष्ट्रिय लक्ष्यको प्राप्तमा एउटा प्रमुख बाधकको रूपमा विद्यालय छोड्ने दर रहेको छ । शिक्षा क्षेत्रमा हुने कुल खर्चको ५५.६ प्रतिशत रकम माध्यमिक तहमा खर्चहुने गरेको छ । त्यसैले विद्यालय छोड्ने दरमा समयमा नै सुधार नआएमा उक्त लगानीबाट सार्थक उपलब्धि हासिल हुन सक्दैन । नेपालमा प्रत्येक तीन जना बालबालिकाहरूमध्ये एक जनाले माध्यमिक तह पूरा गर्दैनन् । वास्तवमा माध्यमिक तहको पढाइ त सामान्य लेखपढको आधारभूत स्तर हासिल गर्नका लागि न्यूनतम आवश्यकता हो (सिबिन, २०६२) ।

पृथ्वीका जीवित प्राणीहरू मध्ये मानिसलाई सर्वोत्कृष्ट प्राणी मानिन्छ । मानव समुदायको सभ्यतासँगै समय काल परिस्थिति अनुसार आआफ्ना किसिमले प्रत्येक समुदायले आ-आफ्ना सन्तानहरूलाई कुनै न कुनै प्रकारले शिक्षा प्रदान गर्दै आइरहेको कुरा इतिहासबाट प्रष्ट हुन्छ । नेपालको शैक्षिक इतिहासलाई केलाउदा औपचारिक शिक्षाको विकासको इतिहास त्यति लामो पाँइदैन । शिक्षा विकासको दृष्टिले २००७ सालको परिवर्तन महत्वपूर्ण रहेको पाइन्छ । परम्परागत शिक्षामा आमूल परिवर्तन ल्याई सबै बालबालिकाहरूलाई कम्तिमा पनि प्राथमिक तहसम्मको शिक्षा दिलाउने उद्देश्यले राज्यले विभिन्न कार्यनीति, योजना र परियोजनाहरू लागुगर्दै आइरहेको छ । विभिन्न प्रयासका बावजुद पनि नेपालमा लगानीको तुलनामा अपेक्षाकृत उपलब्धि हासिल हुन सकिरहेको छैन । सीमित आर्थिक एवं मानवीय स्रोत साधन, भौगोलिक कठिनाइ, राजनीतिक अस्थिरता, गरिवी, जनचेतनाको अभाव जस्ता कारणहरूले विद्यालयको प्राथमिक तहमा सबै

बालबालिकाहरूको पहुँच पुग्न सकेको छैन । विद्यालय प्रवेश गरेकाहरू मध्ये सबै बालबालिकाहरूले यस तहको शिक्षा पूरा गर्न नसकिरहेको अवस्था विद्यमान छ (शिक्षा विभाग, २०६७) ।

‘नेपालको संविधान’ले १६ वर्षमुनिको जनसंख्यालाई बालबालिकाको रूपमा परिभाषित गरेको छ र १४ वर्षमुनिका बालबालिकाहरूलाई कुनै पनि श्रम सम्बन्धी काममा लगाउन बन्देज गरेको छ । १४ देखि १६ वर्षका बालबालिकाहरूलाई उनीहरूको विकास प्रक्रियामा अवरोध नपुग्ने गरी सुविधाजनक स्थानमा दैनिक बढीमा ६ घण्टासम्म काम गर्न सक्ने व्यवस्था गरेको छ ।

ऐतिहासिक रूपमा भन्ने हो भने बालश्रमको चर्चा सर्वप्रथम सोह्रौँ शताब्दी तिर भएको पाइन्छ । जर्मनी, फ्रान्स र बेलायततिर कपडा कारखाना, सिसा बनाउने कारखाना र इँटा कारखानामा काम लगाइन्थ्यो भने नर्वे र स्वीडेनमा खेती, गोठाला जाने र माछा मार्ने काममा लगाइन्थ्यो । नेपालमा बालश्रम फैलदोक्रममा रहेको छ । कृषि क्षेत्रको विभिन्न क्रियाकलापहरूमा व्यापारिक क्षेत्रमा औद्योगिक होटल तथा यातायातको क्षेत्रमा थुप्रै बालश्रमिकहरू रहेका छन् । घरेलु श्रमिकको रूपमा भरिया र सडक बालबालिकाहरूको रूपमा समेत बालश्रम अस्तित्वमा रहेको छ ।

प्रत्येक बालबालिकाले शिक्षा पाउनुलाई उसको नैसर्गिक अधिकार मानिन्छ । अतः वर्तमान अवस्थामा सबैका लागि शिक्षा, अनिवार्य शिक्षा र निशुल्क शिक्षा जस्ता अवधारणा अघि सारिएको छ । राज्यले जे जस्ता अवधारणा अगाडि सारेको भए तापनि सबैले उक्त तह पूरा गर्न सक्दैनन् किनकि विद्यार्थीको आर्थिक, सामाजिक, भाषिक, साँस्कृतिक भौगोलिक जस्ता कारणहरूले गर्दा विद्यालयको जुन तहमा भर्ना हुन्छन् उक्त तह पूरा नगर्दै बीचमा नै विद्यालय छोड्ने गर्दछन् ।

विकासको मेरुदण्ड मानिने शिक्षा सबै बालबालिकाहरूले प्राप्त गर्न पाउनु उनीहरूको नैसर्गिक अधिकार हो भन्ने मान्यतालाई राज्यले अङ्गीकार गर्दै आएको छ । अनिवार्य माध्यमिक शिक्षा, सबैका लागि शिक्षा, निशुल्क शिक्षा जीवन पर्यन्त शिक्षा जस्ता अवधारणालाई अघिसारिएको छ । यस्ता अवधारणाका बावजूद पनि नेपालमा विद्यालय जाने उमेरका करिब ३० प्रतिशत बालबालिकाहरू अझै विद्यालयको दायरामा समेट्न नसकिएको यथार्थता विभिन्न अध्ययन अनुसन्धानहरूले देखाइरहेको छ । आजको यो विज्ञान र प्रविधिको युगमा पनि ३० प्रतिशत बालबालिकाहरू विद्यालयको ढोकाभन्दा बाहिर छन् । भित्र प्रवेश गरेका ७० प्रतिशत बालबालिकाहरू मध्ये कतिले विविध कारणले विद्यालयको माध्यमिक तह पूरा नगर्दै विद्यालय छोड्ने गर्दछन् ।

नेपालले सबै बालबालिकाहरूका लागि आधारभूत शिक्षाको अधिकार सुनिश्चित गर्ने प्रतिवद्धता गरेपनि त्यसलाई व्यवहारमा उतार्न सकिरहेको छैन किनकि विद्यालय छोड्ने दर माध्यमिक तहमा उच्च रहेको छ ।

अहिले हाम्रो देशमा सार्वजनिक र नीजिगरी जम्मा २८१३१ वटा विद्यालयहरू रहेका छन् । प्राथमिक तहमा भर्नादर ८७.४ प्रतिशत रहेको छ । विद्यालय जाने उमेरका बालबालिकामध्ये आदिवासी जनजाति ३८ प्रतिशत, दलित १८ प्रतिशत अपाङ्ग १ प्रतिशत र बाँकी ४१ प्रतिशत अन्य रहेका छन् । प्राथमिक शिक्षामा महिला शिक्षकको अनुपात ३०.८, दलित शिक्षकको अनुपात २.५, जनजाति शिक्षकको अनुपात १७.८ रहेको छ । यसरी शिक्षामा सबै लिङ्ग, वर्ग र जातजातिको समान सहभागिता देखिदैन । सबै जातजाति भाषाभाषी, धर्म, वर्ग, लिङ्ग, वर्णका बीचमा सहिष्णुता, मेलमिलाप, तथा मैत्रीभावको विकास शिक्षाले नै गर्दछ । देशमा शान्ति कायम गर्नका लागि संयुक्त राष्ट्र संघीय प्रयत्नलाई अघि वढाउने छ र आफ्ना बालबालिकाहरूको शिक्षा रोज्ने अधिकार अभिभावकहरूलाई समेत हुनेछ भनी नेपालको संविधानमा प्रस्टसँग उल्लेख गरिएको छ ।

नेपालका सबै जातजाति, भाषाभाषी सबै धर्म संस्कृति तथा वर्गका बालबालिकाहरूको शिक्षामा समान सहभागिता रहेको पाइँदैन । विद्यालय गएका बालबालिकाहरूको पनि सिकाइ उपलब्धिमा समानता पाइँदैन । बालमजदुरका रूपमा काम गर्ने बालबालिकाहरूको सिकाइ उपलब्धि र शैक्षिक अवस्था त्यति सन्तोषजनक पाइँदैन । त्यसो हुनुको कारण उनीहरूले पठन पाठनका निम्ति उपयुक्त वातावरण नपाउनु नै हो । बालमजदुरका रूपमा कार्यरत बालबालिकाहरू अधिकांश गरिव तथा पिछडिएको समुदायका रहेको पाइन्छ ।

१.२ अध्ययनको समस्या कथन

बालमजदुर नेपालमा हाल एक महत्वपूर्ण मुद्दाको रूपमा रहेको छ । यो नेपालमा प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष विभिन्न रूपमा धेरैवर्ष अगाडिदेखि नै अस्तित्वमा रहेको पाइन्छ । बालश्रमको

समस्यालाई सृजनागर्ने विभिन्न रूपहरू नेपालमा जिम्मेवार रहेका छन् । गरिवीले सताएको कृषिमा आधारित देश नेपालमा घरायसी मजदुरका रूपमा बालबालिकाहरूको प्रयोग गरिने र उनीहरूका बाबुआमाले आफ्ना बालबालिकाहरूलाई खान लगाउन र उनीहरूको व्यक्तित्व विकासमा ध्यान दिने नभई बालबालिकाहरूलाई नै परिवारको आम्दानीको स्रोत बनाएको अवस्था छ । घरमा आफ्ना अभिभावकको प्रसस्त माया, हेरचाह र उपयुक्त सल्लाह, सुझाव पाउने अवस्था नहुदा

उनीहरू घरबाट बाहिर जाने र विभिन्न किसिमका श्रम क्षेत्रमा संलग्न रहनुपर्ने कारणले न्यून सिकाइ उपलब्धि हासिल गर्नुका साथै औपचारिक शिक्षाबाट बञ्चित रहने गरेका छन् ।

बालबालिकाहरू आफ्नो पढ्ने उमेरमा विभिन्न प्रकारका श्रमयुक्त काममा लागि रहनु परेको अवस्था पाइन्छ । यसरी कामगर्दा उनीहरूले अध्ययनको अवसर पाउदैनन् शिक्षण सिकाइ प्रभावकारी हुदैन । समग्र बालबालिकाहरू कै शैक्षिक उपलब्धिमा कमी आइरहेको समयमा बालमजदुरकारूपमा कार्यरत बालबालिकाहरूको सिकाइ उपलब्धिको अवस्था कस्तो छ ? बालमजदुरका रूपमा कार्यरत विद्यार्थीहरूको पढाइ प्रतिको दृष्टिकोण कस्तो छ ? साथै उनीहरूको सिकाइ उपलब्धिमा वृद्धि गर्न कस्ता उपायहरू अवलम्बन गर्न सकिन्छ भन्ने जस्ता समस्याहरूको समाधानका लागि बालमजदुरी गर्ने विद्यार्थीहरूको सिकाइको अवस्था सम्बन्धी विषयको छनोट गरी अनुसन्धान गरिएको छ ।

१.३ अध्ययनको औचित्य

विद्यालय उमेरका सबै बालबालिकाहरूले शिक्षा प्राप्त गर्ने अवसर पाउनु पर्दछ । हाल नीतिगत रूपमा नै अनिवार्य माध्यमिक शिक्षा, निःशुल्क तथा जीवन पर्यन्त शिक्षा, सबैका लागि शिक्षा जस्ता कार्यक्रम तथा अवधारणाहरू अघि सारिएको छ । यस्ता कार्यक्रमहरू कार्यान्वयन गरिए तापनि केही बालबालिकाहरूले पर्याप्त अध्ययनको अवसर नपाएका कारण न्यून शैक्षिक उपलब्धि हासिल गर्ने भएकाले विद्यालय छोड्ने गरेको पाइन्छ । सामुदायिक माध्यमिक विद्यालयहरूमा हाल रहेको विद्यार्थीहरूको भर्ना दर, त्यसमा बालमजदुरका रूपमा कार्यरत बालबालिकाहरूको शैक्षिक अवस्था, उनीहरूको सिकाइ उपलब्धि, कक्षा दोहोर्‍याउने दर र कक्षा छोड्ने दरको विश्लेषण गरी यस क्षेत्रमा माध्यमिक तहका विद्यार्थीहरूको अवस्थाका बारेमा जानकारी गराउने कार्यमा यस अनुसन्धानले सहयोग पुऱ्याउँछ ।

बालबालिकाहरूको न्यून सिकाइ उपलब्धिको विश्लेषण गर्दै उनीहरूको सिकाइ उपलब्धिमा वृद्धि गर्ने उपायहरूको खोजी गर्नुपर्छ । अझ यस अध्ययनमा बालमजदुरका रूपमा कार्यरत बालबालिकाहरूको माध्यमिक तहको शिक्षण सिकाइको अवस्था बारे विस्तृतमा अध्ययन गर्ने र उनीहरूको शिक्षण सिकाइको अवस्थालाई अझ सुदृढ बनाउने उपायहरूको खोजी गर्ने प्रयास गरिएको छ । बालमजदुरका रूपमा काम गर्ने माध्यमिक विद्यालयका बालबालिकाहरूको सिकाइ उपलब्धिको अवस्थाको विश्लेषण गर्ने, माध्यमिक विद्यालय उमेरका बालबालिकाहरूले बालमजदुरका रूपमा काम गर्नुपर्ने कारणहरूको विश्लेषण गर्ने र उनीहरूको सिकाइ उपलब्धिमा वृद्धि गर्न चाल्नुपर्ने

कदमहरूका बारेमा अध्ययन केन्द्रित रहने छ । माध्यमिक तहका बालबालिकाहरूको सिकाइ उपलब्धिमा वृद्धि गर्ने उपायहरू समेत सुझाइएकाले विद्यालय प्रशासन, शिक्षकहरू, नीतिनिर्माता लगायतलाई विद्यार्थीहरूको सिकाइ उपलब्धिमा वृद्धि गर्न चालिने कदमहरूका लागि यो अध्ययन सहयोगी हुनेछ ।

१.४ अध्ययनका उद्देश्यहरू

यस अनुसन्धानका उद्देश्यहरू निम्नलिखित रहनेछन् :

१. बालमजदुर विद्यार्थीको सिकाइको अवस्था पहिचान गर्ने ।
२. बालमजदुर विद्यार्थीको विद्यालय छोड्नका कारणहरूको लेखाजोखा गर्ने ।
३. बालमजदुर विद्यार्थीको समस्या समाधानका उपायहरू सुझाउने ।

१.५ अनुसन्धानात्मक प्रश्नहरू

यस अनुसन्धानका लागि निम्न लिखित अनुसन्धानात्मक प्रश्नहरू रहेका छन् :

- १) माध्यमिक तहका बालमजदुर विद्यार्थीहरूको सिकाइको अवस्था कस्तो रहेको छ ?
- २) माध्यमिक तहका विद्यार्थीहरूको विद्यालय छोड्ने कारणहरू के के हुन् ?
- ३) बालमजदुर विद्यार्थीहरूको समस्या समाधानका उपायहरू के के हुन् ?

१.६ अध्ययनको परिसीमा

हरेक विषयको अध्ययन गर्ने क्रममा निश्चित सीमाहरूमा बाँधिनुपर्ने हुन्छ किनकि कुनैपनि विषयको सबैपक्षको अध्ययन एकै विषय, समय र क्षेत्रबाट सम्भव हुदैन । यो अध्ययन मोरङ जिल्ला विराटनगर महानगरपालिकाका तीनवटा माध्यमिक विद्यालयहरूमा केन्द्रित रहेको छ । ती तीनवटा सार्वजनिक विद्यालयहरूको बालमजदुरका रूपमा कार्यरत माध्यमिक तहका विद्यार्थीहरूको सिकाइ उपलब्धिको अवस्था, सो तहका विद्यार्थीहरूले बालमजदुरका रूपमा काम गर्नुपर्ने कारणहरू, उनीहरूको पढाइ प्रतिको दृष्टिकोण र सिकाइ उपलब्धिमा वृद्धिगर्ने उपायहरूको खोजी गर्ने कार्यमा मात्र यो अनुसन्धान केन्द्रित रहेको छ । त्यसैले यो अध्ययनको निष्कर्षले यसै क्षेत्रमा बालमजदुरी गर्ने विद्यार्थीहरूको सिकाइको अवस्थाको बारेमा बिस्तृत जानकारी लिई बालमजदुरका रूपमा कार्यरत

विद्यार्थीहरूको शैक्षिक स्थिति कसरी उकास्न सकिन्छ भनी एउटा रूपरेखा तयार गर्न सकिन्छ । यस अध्ययनको निष्कर्षलाई देशैभरीको अवस्थाको रूपमा सामान्यीकरण गर्नभने कठिन हुन्छ ।

१.७ सम्बन्धित शब्दावलीहरूको परिभाषा

- बालबालिका : देशको कानून अनुसार १६ वर्ष मुनिका विद्यालय जाने उमेरको जनसंख्या ।
- बालश्रम : दक्ष नागरिक नभइकन विद्यालय जाने उमेरमा विभिन्न किसिमका श्रम सम्बन्धि काममा रहनु पर्ने अवस्था ।
- विद्यालय छोड्ने : विद्यालयमा भर्ना भई कक्षा वा तह पूरा नगरी विद्यालय छोड्ने बालबालिका ।
- बालमजदुर : बालबालिकाहरूले श्रमिकको रूपमा आय आर्जनका निम्ति काम गरेको अवस्था
- सामुदायिक विद्यालय : नेपाल सरकारको नियमित अनुदानमा सञ्चालित विद्यालयहरू

परिच्छेद दुई : सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन र अध्ययनको सैद्धान्तिक खाका

यस परिच्छेदमा अध्ययनसँग सम्बन्धित लेख, रचना अध्ययन र अनुसन्धान प्रतिवेदनहरूको पुनरावलोकन गरिनुका साथै अध्ययनको निष्कर्षलाई व्याख्या विश्लेषण गर्नका लागि आवश्यक सैद्धान्तिक खाका समेत प्रस्तुत गरिने छ । साथै यस अध्ययनको शैक्षिक उपादेयतालाई पनि यहाँ समावेश गरिएको छ ।

२.१ सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन

विद्यालय उमेर समूहका बालबालिकाहरूले आधारभूत तहको शिक्षा अनिवार्य रूपले पाउनुपर्ने भएतापनि कैयौं बालबालिकाहरू विद्यालय शिक्षाबाट बञ्चित छन् । शिक्षा प्राप्त गरिरहेकाहरूको पनि सिकाइ उपलब्धि सन्तोषजनक छैन । कक्षा एकमा भर्ना भएका सबै बालबालिकाहरू मध्ये सिकाइ प्रभावकारी नभएका कारण कैयौं विद्यार्थीहरूले माध्यमिक तह पूरा गरेको पाइँदैन । यस विषयसँग सम्बन्धित लेखहरू, विभिन्न व्यक्ति तथा संस्थाले गरेका अनुसन्धानको प्रतिवेदन, पत्रपत्रिकामा प्रकाशित लेख प्रकाशित तथा अप्रकाशित कृतिहरूको पुनरावलोकन यस अध्ययनमा गरिने छ ।

सेरिड (१९८७) का अनुसार माध्यमिक तहमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरू मध्ये अधिकांश बालबालिकाहरू घरको काममा संलग्न रहेको पाइन्छ । त्यस अध्ययनमा बालबालिकाहरूको सिकाइ उपलब्धिमा कमी हुनुका कारणहरूमा बालमजदुरका रूपमा काम गर्नु, साथीभाइहरूको खराब संगत, पारिवारिक वातावरण राम्रो नहुनु, विद्यालयमा प्रभावकारी शिक्षण सिकाइ नहुनु लगायत हुन भनी उल्लेख गरिएको छ (सेरिड, १९८०) ।

भट्ट (२०६२) ले तयार पार्नुभएको विद्यालय छोडाइमा सामाजिक साँस्कृतिक प्रभाव शीर्षकको शोधपत्रमा लिङ्ग, जातजाति र कक्षागत आधारमा बीचैमा विद्यालय छोड्ने दरको विश्लेषण गर्नु, विद्यालय छोडाइका कारणहरू पत्ता लगाउनु, सामाजिक साँस्कृतिक प्रभाव पत्ता लगाउनु र समस्या समाधानका उपायहरूको खोजी गर्ने उद्देश्यहरू समावेश गरिएको छ । उनका अनुसार बालबालिकाहरूको विद्यालय छोडाइमा सामाजिक साँस्कृतिक प्रभावले असर पुऱ्याइरहेको पाइन्छ । सामाजिक रूपले पिछडिएका जातजातिहरूमा जनचेतनाको अभाव, कमजोर आर्थिक अवस्था, केटाकेटीहरूको स्वास्थ्य आदि कारणहरूले माध्यमिक तह पूरा नगरी अधिकांश अभिभावकहरूले विद्यालय छुटाउँछन् । विद्यार्थीहरूले बीचैमा विद्यालय छोड्ने कारणहरूमा आर्थिक अवस्थसँग सम्बन्धित तत्वहरू, विद्यार्थीहरूको उत्प्रेरणामा प्रभाव पार्ने तत्वहरू, विद्यार्थीको सिकाइसम्बन्धी उत्प्रेरणामा प्रभावपार्ने व्यक्तिगत तत्वहरू, र विद्यालयीय तत्वहरू रहेको देखाइएको छ ।

सिंह (२००२) का अनुसार कैयौ बालबालिकाहरू कारखानामा, सडक व्यापारीको रूपमा, फोहोर मैला संकलन गर्ने जस्ताकाममा संलग्न रहेको पाइन्छ । लामो समय जोखिमयुक्त काममा संलग्न भए पनि उनीहरूको पारिश्रमिक अत्यन्तै न्यून रहेको छ । आफ्नो शिक्षा, स्वास्थ्य, मनोरञ्जन, संरक्षण, र व्यक्तित्व विकास जस्ता अवसरलाई परित्याग गरेर आर्जन गरेको सामान्य ज्याला उनीहरूको जीवन निर्वाहका लागि पर्याप्त रहेको पाइदैन । यस्तो प्रकारको बालश्रमले उनीहरूको व्यक्तित्व विकासमा बाधा पुग्नका साथै बाल बेश्यावृत्ति, सडकमा माग्ने तथा चोरी गर्ने अवस्था समेत सृजना भएको छ । सामान्य प्रकारका बालश्रमले बालबालिकाहरूको सामाजिक, शारीरिक, मानसिक विकासमा केही फाइदा समेत हुने गरेको छ । यसका मद्दतले बालबालिकाहरूले आफूलाई सामाजिकीकरण गर्दै समाजको एउटा अङ्गमा आफूलाई रुपान्तरण गर्न सक्छन् । बालश्रमका कतिपय स्वरूपले हाम्रो कतिपय सामाजिक बनावटको स्वरूपलाई समेत प्रतिविम्बित गरेको पाइन्छ ।

थापा (२००१) का अनुसार शिक्षामा महिला दलित एवं पिछडिएका वर्गहरूको अवस्थालाई ध्यानमा राखी गुणस्तरीय शिक्षामा उनीहरूको पहुँच वढाउन अनिवार्य निशुल्क शिक्षाको व्यवस्था गर्ने, सबैका लागि शिक्षा पुऱ्याउने, विशेष शिक्षा आवश्यकता भएका वर्ग र अपाङ्गलाई विशेष शिक्षाको अवधारणा अनुसार शिक्षाका कार्यक्रमहरू समाहित गरी एकिकृत शिक्षा पद्धतिको विकास गर्ने, शिक्षामा दलित एवं पिछडिएका वर्गको पहुँच वढाई कक्षा छोड्ने प्रवृत्तिलाई न्यूनीकरणगर्न छात्रवृत्तिको राशिलाई वढाई अझ व्यवस्थित गर्नुपर्ने, समग्र शिक्षा प्रणालीका विभिन्न पक्षहरू अध्ययन, अध्यापन, प्रशिक्षण, नीतिनिर्माण एवम् व्यवस्थापनमा ठोस लैङ्गिक सुचकाङ्कहरू तयारपारी लैङ्गिक एवं जातिय सूचाङ्क परिक्षण प्रणाली लागू गर्नुपर्ने हुन्छ । यसका साथै विद्यालयमा दलित विद्यार्थी संख्याको भर्नादर र टिकाउदर बढी भएको विद्यालयलाई थप अनुदान एवं शिक्षकलाई तालिमको व्यवस्था गर्न सके दलित बालबालिकाहरूले बीचैमा कक्षा छोड्ने समस्या न्यूनीकरण हुन सक्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ ।

पोखेल (२०६२) ले तयार पार्नु भएको माध्यमिक तहमा सुकुम्वासी बालबालिकाको सहभागीता कस्तो रहेको छ भन्ने शोधपत्रमा सुकुम्वासी बालबालिकाहरूको विद्यालयमा उपस्थिति न्यून रहेको, उनीहरूको कक्षा दोहोऱ्याउने दर उच्च रहेको, विद्यालयको विविध क्रियाकलापमा सहभागीता न्यून रहेको र बीचैमा कक्षा छोड्ने दर उच्च रहेको कुरा उल्लेख गर्नुभएको छ । सुकुम्वासी बालबालिकाहरूलाई विद्यालय जानका लागि बाधा गर्ने तत्वहरूमा आर्थिक अभाव,

घरायसी भगडा, बारम्बारको असफलता, स्वास्थ्य समस्या रहेको कुरा उल्लेख गर्नुभएको छ ।
सुकुम्वासी बालबालिकाहरूलाई विद्यालयमा सहभागी गराउनका लागि सुकुम्वासी अभिभावकहरूलाई
वसोवास गर्ने जग्गाको व्यवस्था गर्नुपर्ने, पोशाक शैक्षिक सामग्री उपलब्ध गराउनु पर्ने, छात्रवृत्तिको
न्यायोचित वितरण गर्नुपर्ने, शैक्षिक जनचेतनाको अभियान चलाउनु पर्ने जस्ता सुझावहरू दिइएको
छ ।

शर्मा (२०६१) ले सबैका लागि शिक्षा सन् २००४-२००९ को प्रमुख दस्तावेज शिक्षाको सन्
२०१५ सम्मका लागि निर्माण गरिएको “राष्ट्रिय योजना” कार्ययोजनामा आधारित पञ्चवर्षिय
रणनीतिक कार्यक्रमले प्राथमिक शिक्षाको पहुँच तथा समन्यायिकता सुनिश्चित गर्ने प्राथमिक
शिक्षाको गुणस्तर तथा सान्दर्भिकता वृद्धि गर्ने र कार्यक्षमता तथा संस्थागत क्षमतामा सुधार गर्ने
जस्ता उद्देश्यहरू रहेका छन् । यो दस्तावेज दशौं योजनाले अवलम्बन गरेको अवधारणा अनुरूप
गरिवी न्यूनीकरणमा विशेष रूपले लक्षित भएको हुदा लक्षित वर्ग खासगरी बालबालिकाहरू सुविधा
विमुख समुदायका दलित, अपाङ्ग बालबालिकाहरूलाई विद्यालय जान प्रोत्साहन एवम् विद्यालय पतन
दर घटाउन छात्रवृत्तिको व्यवस्था गरिएको छ । राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन २०५५ ले
भाषाका कारणले विद्यालय पहुँच तथा पतन दरलाई न्यूनीकरण गर्नका लागि भाषाभाषीका
आकांक्षालाई समेत ध्यानमा राखी मातृभाषामा प्राथमिक शिक्षाको व्यवस्था गर्ने नीतिलाई अवलम्बन
गरिएको छ ।

शाह (२०६१) ले तयार पार्नुभएको अछाम जिल्लामा मा.वि.तहमा Drop out गर्ने छात्र,
छात्रा दर तथा संख्या एक अध्ययन शीर्षकको शोधपत्रका अनुसार अधिकांश मा.वि. तहका
विद्यार्थीहरूले बीचैमा कक्षा छोड्ने गरेको पाइएको कुरा उल्लेख छ । त्यस जिल्लाका मा.वि. तहको
कक्षा ९ र १० का विद्यार्थीहरूले कक्षा पूरा नगरी बीचैमा विद्यालय छोड्नुका सामान्य कारणहरूमा
अशिक्षा, घरायसी कामकाज, रुढीवादी धारणा, छिटो विवाह, लगायतका रहेको कुरा उल्लेख गरिएको
छ । शोधकर्ताका अनुसार शिक्षा नीति तथा शिक्षण पेशालाई आकर्षित र मर्यादित बनाउन नसक्नु,
विद्यालय अनुगमन प्रणाली प्रभावकारी नहुनु, मा.वि. तहको पाठ्यक्रम व्यवसायिक नहुनु र जीवन
सान्दर्भिक नहुनु जस्ता कुराहरूले नै बीचैमा विद्यालय छोड्ने कार्यलाई बल पुऱ्याइरहेको उल्लेख
छ । उनले आफ्नो अध्ययनको निष्कर्षमा आम अभिभावकहरूलाई शिक्षाको महत्वलाई बुझाउन
सकेमा, सामाजिक रूपमा जरा गाडेर वसेका कुरीति र कुसस्कारलाई हटाउन सकेमा, पाठ्यक्रमलाई

व्यावसायिक बनाउन सकेमा, विद्यालय अनुगमनलाई प्रभावकारी बनाउन सकेमा मा. वि. तहको बीचैमा विद्यालय छोड्ने दरमा कमी ल्याउन सकिने कुरा उल्लेख गरेका छन् ।

२.२ अध्ययनको सैद्धान्तिक खाका

यस शोध अध्ययनका उद्देश्यहरू प्राप्तिका लागि शोध कार्यलाई वस्तुगत ढङ्गले अघि वढाउने क्रममा शोध अध्ययनको विषय, प्रकृति र क्षेत्र लगायतका विषयको गाम्भीर्यतालाई मध्यनजर गर्दै मास्लो (१९५६) को आवश्यकताको सिद्धान्त, इमाइल दुर्किम (१९९७) को सामाजिक वर्ग तथा शैक्षिक सिद्धान्त र कार्लमाक्स (१८४८) को वर्ग संघर्ष सिद्धान्तको आधारभूत मान्यताहरूलाई प्रयोग गरिएको छ ।

मास्लो (१९५६) का अनुसार मानिसका प्रसस्तै इच्छा, चाहना र आवश्यकताहरू हुन्छन् । ती चाहाना तथा आवश्यकताहरू क्रमशः आधारभूत हुँदै माथिल्लो अवस्थासम्मका हुन्छन् । मानिसले आधारभूत आवश्यकताको परिपूर्ति पश्चात् मात्र त्यसभन्दा माथिका आवश्यकताहरू पूरा गर्ने तर्फ अगाडि बढ्दछ । मानिसका कुनै चाहना पूरा हुन सक्दछन् तर आवश्यकता र चाहनाको पूर्णता भने कहिल्यै हुँदैन जुन प्राप्तिको लागि मानिस सधैं उत्प्रेरित हुने गर्दछ । मानिसका अप्राप्त चाहनाहरूपनि प्रसस्तै हुन्छन् जसलाई एक निश्चित क्रमवद्धताको आधारमा छुट्टयाउन सकिन्छ । निम्न स्तरका धेरै आवश्यकताहरूको परिपूर्ति पश्चात्मात्रै प्राथमिकताको आधारमा उच्च स्तरका आवश्यकताहरूको परिपूर्तिको लागि मानिस उत्प्रेरित हुँदै जान्छ (काफ्ले, २०६४ वाट उद्धृत) ।

बालबालिकाहरूको शिक्षा, स्वस्थ्य, संरक्षण सहभागिता, पोषण जस्ता कुराहरू आधारभूत अधिकार हुन् । जसले प्राथमिक आवश्यकताहरू खाना कपडा र आवासजस्ता शारीरिक आवश्यकताहरू पूरा गर्न सक्दैनन् त्यस्ता बालबालिकाहरूलाई आधारभूत बालअधिकारका कुराहरू उपलब्ध हुँदैनन् । आवश्यकताको श्रृङ्खलावद्ध आधारभूत तत्वनै शारीरिक आवश्यकता हो । जीवनको लागि आवश्यक पर्ने खाना, हावा, पानी, कपडा, बास आदि मानिसका आधारभूत आवश्यकताहरूको परिपूर्ति पश्चात् मात्र शिक्षा, स्वास्थ्य, सहभागिता र संरक्षणका कुराहरू आउने भएकाले मास्लोको अभिप्रेरणाको सिद्धान्त अनुसार ग्रामिण समुदायका विपन्न बालबालिकाहरू विद्यालय बीचैमा छोडेर बालश्रमका विविध क्षेत्रमा संलग्न रहेका हुन्छन् ।

दुर्खिम (१९९७) का अनुसार समाजमा व्यक्तिद्वारा गरिने सामाजिक व्यवहार, विचार अनुभव एवं कार्यगर्ने गर्दछन् । जसलाई वाह्यरूपबाट दबाव दिइने तत्वकोरूपमा उल्लेखगर्न सकिन्छ । व्यक्ति आफूलाई एउटा यस्तो शक्तिको रूपमा पाउँछ जो उ भन्दा निकै श्रेष्ठ छ जसका अगाडि ऊ नतमस्तक हुनजान्छ । शिक्षाले प्राप्त गरेका आदर्शहरूलाई नै समाजले आफ्नो आदर्शको रूपमा ग्रहण गर्दछ र समाजका आवश्यकताहरू पूर्ति गर्दछ । सामाजिक क्रियाकलाप सञ्चालनका लागि समाजको प्रणाली क्रियाशील हुनुपर्दछ । उनका अनुसार एउटा समाजमा जति धेरै सामाजिक तत्व र स्वरूप हुन्छन् त्यति नै शिक्षाका प्रकार हुन्छन् भन्दै समाजमा भइरहेका परिवर्तन अनुसार शैक्षिक प्रकृत्यामा परिवर्तन भइरहनु पर्दछ र समाजका प्रत्येक अङ्गले सृजना गरेका आदर्शहरूलाई संरक्षण दिनेकाम शिक्षाले गर्नुपर्दछ । सामाजिक तथ्यका दुईवटा प्रमुख विशेषताहरू वाह्यता र वाध्यता रहेका छन् । वैयक्तिक चेतनाहरू मिलेर सामूहिक चेतनाको निर्माण हुन्छ तर यस्ता सामाजिक तथा सामूहिक चेतनामा वैयक्तिक चेतनाको कुनै पनि विशेषता विद्यमान रहेको हुँदैन । सामूहिक चेतनाको निर्माणपश्चात व्यक्तिका व्यवहारहरू यसैद्वारा निर्देशित तथा नियन्त्रित हुन्छन्

सामाजिक व्यवहार चालचलन मान्यता तथा संस्कृति जस्ता तत्वहरूले शिक्षणमा प्रत्यक्ष र परोक्षरूपमा प्रभाव पारिरहेको हुन सक्छ भन्ने मान्यता यस सामाजिक तथ्यको सिद्धान्तले स्थापित गरेको छ । व्यक्तिले गर्ने यस्ता व्यवहार एवं कार्यहरूबाट शिक्षामा समेत प्रभाव परेको देखिन्छ । छोराछोरीको विवाह कमउमेरमा नै गरिनु, विवाह पछि उनीहरूलाई विद्यालय नपठाउनु, छोरीको शिक्षालाई महत्व नदिनु, आदि जस्ता उदाहरणहरू सामाजिक चेतनाद्वारा नियन्त्रित व्यवहारको रूपमा उल्लेखगर्न सकिन्छ । विद्यालय छोड्ने प्रवृत्तिपनि समाजसँग सम्वन्धित तथ्य वा घटना भएको हुदा यसका कारणहरूसँग सम्वन्धित गरी यो अध्ययन गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

कार्लमार्क्स (१८४८) को वर्ग संघर्ष सिद्धान्तका अनुसार जुनसुकै समाजमा पनि दुई वर्ग रहेका हुन्छन् - शोषित र शोषक । समाजमा रहेको उत्पादनका साधनहरू रहेको वर्ग शोषक वर्ग हो भने शारीरिक श्रम वाहेक केही नभएको वर्ग शोषित वर्ग हो । उनका अनुसार आजसम्मको समाजको इतिहास भनेको वर्ग संघर्षको इतिहास हो । स्वतन्त्र मानिस दास, अभिजात, सामन्त र किसान आदि वर्गमा बाडिएको छ । एउटै शब्दमा भन्दा शोषक र शोषित सधैं एक अर्काका विरोधमा कहिले लुकेर कहिले खुलेर निरन्तर संघर्ष गरिरहेका हुन्छन् । यो नै समाजको द्वन्द्व सिद्धान्त हो (शर्मा, २०६० वाट उद्धृत) ।

यसरी कार्लमाक्स यो सिद्धान्तलाई उपयोग गरेर समाजमा प्रचलित माध्यमिक तहका बालमजदुरी गर्ने विद्यार्थीहरूको अवस्थालाई अध्ययनको आधार मानियो । समाजमा रहेका दलित, कमजोर आर्थिक अवस्था भएका शोषित वर्गका परिवारबाट नै विद्यालय छोड्ने र विविध किसिमका बालश्रमहरूमा संलग्न रहेको पाइन्छ । मार्क्सले भनेभैँ सामाजिक परिवर्तनको प्रक्रियाबाट परिवर्तन वा दुई वर्गको द्वन्द्वबाट हुने परिवर्तन होस् समाजमा उपलब्ध बालमजदुर विद्यार्थीहरूको विकास र विनासमा यो सिद्धान्तको उपयोग उल्लेखनीय रहेको पाइन्छ ।

२.३ शैक्षिक उपादेयता

आवश्यकताको सिद्धान्त अनुसार मानिसका आधारभूत आवश्यकताहरू पूरा भएपछि मात्र ऊ अन्य आवश्यकता पूरा गर्नेतर्फ अग्रसर हुन्छ । सर्वप्रथम खाने, लगाउने, वासवस्ने जस्ता कुराहरूप्रति मानिसको ध्यान जान्छ । विद्यालय उमेरका कैयौँ बालबालिकाहरू विद्यालयको शिक्षाबाट बञ्चित छन् विद्यालय गएकाहरूको पनि सिकाइ उपलब्धि राम्रो छैन र सोही कारणले कैयौँ बालबालिकाहरूले विद्यालय बीचैमा छोडिरहेको अवस्था छ ।

यस अध्ययनबाट वर्तमान माध्यमिक तहमा बालमजदुर विद्यार्थीहरूको सिकाइ उपलब्धिको अवस्था पत्ता लागेको छ । उनीहरूको अध्ययन कार्य प्रतिको दृष्टिकोण पनि पत्ता लागेको छ । माध्यमिक विद्यालय उमेर समूहका बालबालिकाहरूले बालमजदुरका रूपमा काम गर्नु पर्ने कारणहरूको बारेमा समेत जानकारी भएको छ । त्यस्तै बालमजदुरका रूपमा कार्यरत बालबालिकाहरूको सिकाइ उपलब्धिमा वृद्धि गर्ने उपायहरू समेत सुझाइने भएकाले विद्यालयका संचलक, विद्यालय प्रशासन, शिक्षकहरू तथा विद्यार्थी स्वयंलाई सफल शिक्षण सिकाइका लागि सहयोग पुगेको छ ।

परिच्छेद तीन : अध्ययन विधि

३.१ अनुसन्धानात्मक ढाँचा

शोध कार्यलाई तथ्यपरक, स्तरीय र जानकारीमूलक बनाउन निश्चित अनुसन्धान ढाँचा अवलम्बन गर्नुपर्ने हुन्छ। अनुसन्धान ढाँचाको उचित चयन र त्यसको सही प्रयोगले मात्र सही सूचना प्राप्त गर्न सकिन्छ। यो अध्ययनको लागि परिमाणात्मक र गुणात्मक दुवै अनुसन्धान ढाँचा अपनाइएको छ। यस अध्ययनमा बालमजदुर विद्यार्थीहरूको विद्यालय छाड्ने कारण र त्यसको समाधानका उपायहरूको विश्लेषण गर्दै निष्कर्षमा पुगिएको छ। अध्ययनको उद्देश्य प्राप्त गर्न र उल्लेखित उद्देश्य पूरा गर्नका लागि सरोकारवालाहरूसँग प्रत्यक्ष भेटघाट गरी प्रश्नावली, अन्तर्वार्ता, अवलोकन जस्ता विधि तथा साधनको प्रयोगबाट प्राप्त तथ्याङ्क तथा सूचनाहरूलाई ब्याख्या र विश्लेषण गर्दै निष्कर्षमा पुगिएको छ।

३.२ तथ्याङ्क सङ्कलन प्रक्रिया

यो शोध अध्ययनकार्य पूरा गर्नका लागि आवश्यक पर्ने जनसंख्या, सो जनसंख्याबाट छनोट गरिएको नमुनाको आकार, ती नमुनाहरू छनोट गर्न अपनाइएको विधि तथा नमुना छनोटका आधारहरूका बारेमा निम्नानुसार चर्चा गरिएको छ।

३.२.१ जनसंख्या

बालमजदुरी गर्ने विद्यार्थीहरूको सिकाईको अवस्था शीर्षकको शोध अध्ययन कार्य पूरा गर्नका लागि मोरङ जिल्ला विराटनगर महानगरपालिका अन्तर्गतका ३ वटा विद्यालयहरू, ती विद्यालयका प्रधानाध्यापकहरू, शिक्षकहरू, बालमजदुरका रूपमा कार्यरत बालवालिकाहरू र तिनका अभिभावकहरूलाई अध्ययनको जनसंख्याको रूपमा लिइएको छ।

३.२.२ नमुनाको आकार

यस अध्ययनमा शोध अनुसन्धानका उद्देश्यहरू पूरा गर्न मोरङ जिल्ला विराटनगर महानगरपालिका अन्तर्गतका ३८ वटा सामुदायिक विद्यालयहरूमध्ये ३ वटा माध्यमिक विद्यालयहरू छनोट गरिएको छ। त्यसैगरी नमुना छनोटमा परेका विद्यालयबाट प्र.अ. ३ जना, प्रत्येक विद्यालयबाट दुईजनाका दरले शिक्षक ६ जना छनोट गरिएको छ। प्रत्येक विद्यालयबाट

वालमजदुरका रुपमा कार्यरत बालबालिकाहरू ३/३ जनाका दरले ९ जना र तिनका अभिभावकहरूलाई नमुनाको रुपमा छानिएको छ ।

३.२.३ नमुना छनोट विधि

उद्देश्यमूलक नमुना छनोट विधिको प्रयोग गरी सम्बन्धित विद्यालयका प्र.अ.हरू प्रत्येक विद्यालयबाट बालमजदुरका रुपमा समेत रहेका विद्यार्थीहरू, तिनका अभिभावकहरू नमुनाको रुपमा छानिएको छ । सामान्य सम्भावनायुक्त नमुना छनोट विधिको प्रयोग गरी नमुना छनोटमा परेका विद्यालयबाट शिक्षकहरू छनोट गरिएको छ । अध्ययनका लागि छनोट गरिएको नमुना जनसंख्याको छानिने सम्भावना बराबर रहेको अवस्थामा सामान्य सम्भावनायुक्त नमुना छनोट विधि प्रयोग गरिएको छ ।

३.२.४ नमुना छनोटको आधार

अनुसन्धान कार्य सम्पन्न गर्नका निम्ति नमुनाको आवश्यकता पर्दछ । नमुना छनोट गर्दा विभिन्नतालाई ध्यान पुर्याएर गर्नुपर्ने हुन्छ । यस अनुसन्धानमा विद्यालयहरूको छनोट गर्दा सुगमता र दुर्गमताका साथै विद्यालयको सामाजिक, सांस्कृतिक परिवेशलाई आधार मानिएको छ ।

३.३ तथ्याङ्क संकलनका साधनहरू

यस शोधपत्रमा विभिन्न विद्यालयमा गएर तथ्याङ्क लिने कार्य गरियो । जसमा स्रोत व्यक्तिसँग छलफल, प्र.अ.हरूसँग प्रत्यक्ष कुराकानी, नमुना जनसंख्यासँग छलफल, अन्तर्वार्ता, प्रश्नावली, सम्बन्धित दस्तावेजहरूको पुनरावलोकन जस्ता अनुसन्धानका साधनहरूको प्रयोग गरिएको छ ।

३.३.१ अन्तर्वार्ता अनुसूचि

अन्तर्वार्ता गुणात्मक अध्ययनको महत्वपूर्ण तथ्याङ्क संकलनको साधन हो । अन्तर्वार्ताले व्यक्ति भित्रका भावना र विचारलाई प्रष्ट रुपमा बाहिर ल्याउने कार्य गर्दछ जसले व्यक्तिका विचार मात्र होइन निश्चित तथ्याङ्कलाई समेत अगाडि ल्याउँछ । यस अध्ययनमा नमुना जनसंख्यामा परेका शिक्षकलाई अन्तर्वार्ता अनुसूचि साधनको प्रयोग गरी आवश्यक तथ्याङ्क संकलन गरिएको छ ।

३.३.२ प्रश्नावली

उत्तरदाताले खुल्ला रुपमा आफ्नो विचार व्यक्त गर्न पाउने खालका प्रश्नहरू समावेश भएको प्रश्नावलीलाई खुला प्रश्नावलीको रुपमा मानिएको छ । यस्तो प्रश्नावलीमा आफ्नै भाषाशैलीमा

स्वतन्त्र अभिव्यक्तिको प्रयोग गरेर जवाफ दिन सकिन्छ । यस अध्ययनमा नमुना छनोटमा परेका प्र.अ. बाट आवश्यक सुचना लिन खुल्ला प्रश्नावली अनुसूचि साधनको प्रयोग गरिएको छ ।

३.४ तथ्याङ्कका स्रोतहरू

तथ्याङ्क जहाँबाट प्राप्त गर्न सकिन्छ, त्यस क्षेत्रलाई नै तथ्याङ्कको स्रोत भनिन्छ । अनुसन्धानको प्रकृति अनुसार तथ्याङ्क प्राप्त हुने स्रोत फरक फरक हुने गर्छ । तथ्याङ्कहरू प्राथमिक र सहायक गरी दुई प्रकारका हुन्छन् ।

३.४.१ प्राथमिक स्रोत

यस अध्ययनमा अन्तर्वार्ता, प्रश्नावली, स्थलगत सर्वेक्षण आदि साधनहरूलाई प्राथमिक स्रोतको रूपमा लिइएको छ ।

३.४.२ सहायक स्रोत

अनुसन्धानको सिलसिलामा पूर्वप्रकाशित तथा संकलित तथ्याङ्कहरूलाई सहायक स्रोतको रूपमा उपयोग गरिएको छ । यस अध्ययन अनुसन्धानको लागि आवश्यक पर्ने तथ्य तथ्याङ्क, विभिन्न पुस्तक, लेख, रचना, शैक्षिक नीति नियम र तथ्याङ्कहरू, अनुसन्धानात्मक प्रतिवेदन, शोधपत्र, विद्यालयमा रहेका विभिन्न किसिमका रेकर्ड फाइलहरू, अभिलेख आदिबाट सहायक तथ्याङ्क सङ्कलन गरिनेछ ।

३.५ तथ्याङ्क विश्लेषण प्रक्रिया

तथ्याङ्क विश्लेषण अध्ययन अनुसन्धानको महत्वपूर्ण पक्ष हो । यो अध्ययन गुणात्मक र परिमाणात्मक दुवैको मिश्रित अनुसन्धान भएकाले अनुसन्धान प्रश्नमा केन्द्रित रही नमुना छनोटमा परेका जनसङ्ख्यासँग गरिएको छलफल, लिइएको अन्तर्वार्ता, भराइएका प्रश्नावली जस्ता प्राथमिक र माध्यमिक तथ्याङ्क मानिएको छ । यसका अतिरिक्त संकलित तथ्याङ्कलाई चार्ट, स्तम्भचित्र तथा वृत्तचित्रका आधारमा व्याख्या विश्लेषण गरिने छ ।

परिच्छेद चार : तथ्याङ्कको व्याख्या तथा विश्लेषण

यस परिच्छेदमा नमुना छनोटमा परेका विद्यालयहरूको विगत तीन वर्षको भर्नादर, कक्षा दोहोर्‍याउने दर र कक्षा छोड्ने दर पत्ता लगाउने, ती विद्यालयहरूमा अध्ययनरत बालश्रमिक बालबालिकाहरूको अवस्था उनीहरू मध्ये बालश्रममा संलग्नहरूको क्षेत्र, बालबालिकाहरूले बालश्रम गर्नुपर्ने कारणहरू, बालबालिकाहरूले विद्यालय छोड्नुपर्ने कारण, विद्यालय छोडाइलाई न्यूनीकरण गर्ने उपायहरूको बारेमा छलफल गरिएको छ । विद्यालय छोडेर गएका विद्यार्थीहरूसँगको छलफल, अन्तर्वार्ता, शिक्षक अभिभावक, प्र.अ.सँग गरिएको कुराकानी, प्रश्नावलीको उत्तरबाट प्राप्त सूचना, जानकारी र तथ्याङ्कहरूलाई अनुसन्धानको उद्देश्यका आधारमा व्याख्या विश्लेषण गरिएको छ ।

४.१ सार्वजनिक माध्यमिक विद्यालयहरूमा बालश्रमिकको अवस्था

यहाँ नमुना छनोटमा परेका विद्यालयहरूको माध्यमिक तहका बालमजदुरी गर्ने विद्यार्थीहरूको भर्नादर, कक्षा छोड्ने दर र कक्षा दोहोर्‍याउने दरका आधारमा व्याख्या विश्लेषण गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

४.१.१ सार्वजनिक माध्यमिक विद्यालयहरूको भर्नादर

यस शोधकार्यको नमुना छनोटमा परेका माध्यमिक विद्यालयहरूको विद्यालय अभिलेखका साथै स्थलगत सर्वेक्षणबाट प्राप्त विगत तीनवर्षको विद्यार्थी भर्नादर विवरण निम्नानुसार रहेको पाइयो ।

तालिका १ : माध्यमिक तहको विद्यार्थी भर्नादर र बीचैमा कक्षा छोड्ने दर

क्र. स.	विद्यालयको नाम	२०७३			२०७४			२०७५		
		कूल भर्ना	कक्षा छोड्ने	%	कूल भर्ना	कक्षा छोड्ने	%	कूल भर्ना	कक्षा छोड्ने	%
१	सरस्वती मा.वि.	२५७	२६	१०	२४७	२१	८.५	२४३	१६	६.६
२	आदर्श मा.वि.	२१०	१८	८.६	२०३	१९	९.४	१९६	१३	७.१
३	जनपथ मा.वि.	१५०	१३	८.७	१५४	१८	११.७	१३४	१५	११.२
जम्मा		६१७	५७	२६.१३	६०४	५८	२८.१६	५७३	४६	२४.९

स्रोत: विद्यालय अभिलेख तथा स्थलगत सर्वेक्षण, २०७५

नमुना छनोटमा परेका मध्ये सरस्वती मा.वि.मा शैक्षिक सत्र २०७३ मा २५७ जना विद्यार्थी भर्ना भएकोमा शैक्षिक सत्र २०७४ मा सो संख्यामा १० जनाले कमी आएर २४७ पुगेको पाइयो । त्यसैगरी शैक्षिक सत्र २०७५ मा कूल विद्यार्थी भर्ना २४३ मात्र रहेको पाइयो । सो विद्यालयको वीचैमा कक्षा छोड्ने दरमा पनि क्रमश कमी आइरहेको पाइयो । सो विद्यालयमा कूल भर्ना भएका विद्यार्थीहरू मध्ये शैक्षिक सत्र २०७३ मा १० प्रतिशत अर्थात २६ जनाले वीचैमा विद्यालय छोडेको पाइयो भने शैक्षिक सत्र २०७४ मा २१ जना ८.५ प्रतिशतले वीचैमा विद्यालय छोडेको पाइयो । त्यस्तै शैक्षिक सत्र २०७५ मा सो विद्यालयमा अध्ययनरत मध्ये १६ जना वा कूल भर्ना भएकाहरू मध्ये ६.६ प्रतिशतले विद्यालय छोडेको पाइयो । आदर्श मा.वि. मा शैक्षिक सत्र २०७३ मा २१० जना विद्यार्थीहरू भर्ना भएकोमा २०७४ मा सो संख्या घटेर २०३ जना भएको पाइयो भने शैक्षिक सत्र २०७५ मा पनि घटेर १९६ जनामा पुगेको पाइयो । सो विद्यालयमा कूल भर्ना भएका विद्यार्थीहरू मध्ये शैक्षिक सत्र २०७३ मा ८.६ प्रतिशत अर्थात १८ जनाले वीचैमा विद्यालय छोडेको पाइयो भने शैक्षिक सत्र २०७४ मा १९ जना ९.४ प्रतिशतले वीचैमा विद्यालय छोडेको पाइयो । त्यस्तै शैक्षिक सत्र २०७५ मा सो विद्यालयमा अध्ययनरत मध्ये १३ जना वा कूल भर्ना भएकाहरू मध्ये ७.१ प्रतिशतले विद्यालय छोडेको पाइयो ।

त्यसैगरी जनपथ मा.वि. मा शैक्षिक सत्र २०७३ मा १५० जना विद्यार्थीहरू भर्ना भएकोमा शैक्षिक सत्र २०७४ मा १५४ जना र शैक्षिक सत्र २०७५ मा सो संख्या १३४ पुगेको पाइयो । सो विद्यालयमा कूल भर्ना भएका विद्यार्थीहरू मध्ये शैक्षिक सत्र २०७३ मा ८.७ प्रतिशत अर्थात १३ जनाले वीचैमा विद्यालय छोडेको पाइयो भने शैक्षिक सत्र २०७४ मा १८ जना ११.७ प्रतिशतले वीचैमा विद्यालय छोडेको पाइयो । त्यस्तै शैक्षिक सत्र २०७५ मा सो विद्यालयमा अध्ययनरत मध्ये १५ जना वा कूल भर्ना भएकाहरू मध्ये ११.२ प्रतिशतले विद्यालय छोडेको पाइयो ।

नमुना छनोटमा परेका सामुदायिक विद्यालयहरू मध्ये सरस्वती मा.वि.मा सबैभन्दा बढी विद्यार्थी भर्ना भएको पाइयो भने जनपथ मा.वि.मा सबैभन्दा कम विद्यार्थीहरू भर्ना भएको अवस्था पाइयो । भर्नादरमा क्रमश कमी भइरहदा विद्यालय छोड्ने दरमा पनि क्रमश कमी आइरहेको अवस्था पाइयो । शैक्षिक सत्र २०७३ मा कुल भर्ना भएका मध्ये लगभग २६.३% ले वीचैमा कक्षा छोडेकोमा शैक्षिक सत्र २०७५ मा सो दरमा केही कमी आएर २४.९% मा भर्न पुगेको अवस्था छ । केही विद्यालयहरूको कक्षा छोड्ने दरमा उतारचढाव देखिएता पनि समग्रमा कक्षा छोड्ने दरमा

कमी आइरहेको छ । नमुना छनोटमा परेका विद्यालयहरू मध्ये सरस्वती मा.वि.मा सबैभन्दा कम कक्षा छोड्ने दर रहेको पाइयो भने सबैभन्दा बढी जनपथ मा.वि.मा रहेको पाइयो ।

विगत तीन वर्षको विद्यार्थी भर्नालाई अध्ययन गर्दा प्रत्येक वर्ष भर्ना हुने विद्यार्थीहरूको संख्या घट्दै गइरहेको पाइयो । २०७३ सालको तुलनामा २०७४ सालमा कम विद्यार्थीहरू विद्यालयमा भर्ना भएको पाइयो । यसरी क्रमश विद्यार्थी भर्ना दरमा कमी आउनुको कारण सरकारी विद्यालय प्रति भन्दा संस्थागत विद्यालय प्रति बालबालिका तथा अभिभावकहरूको आकर्षण बढ्नु मुख्य रहेको पाइयो ।

४.१.२ बीचैमा कक्षा छोड्ने विद्यार्थीहरूको विवरण

नमुना छनोटमा परेका विद्यालयहरूको विद्यालय अभिलेखका आधारमा विगत तीन वर्षको बीचैमा विद्यालय छोड्ने छात्रछात्राहरूको विवरण निम्नानुसार रहको पाइयो ।

तालिका २ : बीचैमा विद्यालय छोड्ने छात्रछात्राको विवरण

स्रोत: विद्यालय अभिलेख, २०७५

विद्यालयको नाम	२०७३			२०७४			२०७५		
	छात्र	छात्रा	जम्मा	छात्र	छात्रा	जम्मा	छात्र	छात्रा	जम्मा
सरस्वती मा.वि.	११	१५	२६	०८	१३	२१	०७	०९	१६
आदर्श मा.वि.	०७	११	१८	१०	०९	१९	०६	०७	१३
जनपथ मा.वि.	०५	०८	१३	०७	११	१८	०८	०७	१५
जम्मा	२३	३४	५७	२५	३३	५८	२१	२३	४४

नमुना छनोटमा परेका विद्यालयहरू मध्ये सरस्वती मा.वि.मा शैक्षिक सत्र २०७३ मा बीचैमा विद्यालय छोड्ने विद्यार्थीहरू ११ छात्र र १५ छात्रा गरी जम्मा २६ जना रहेकोमा शैक्षिक सत्र २०७४ मा ८ छात्र र १३ छात्रा गरी २१ जनाले विद्यालय छोडेको पाइयो । शैक्षिक सत्र २०७५ मा सो संख्यामा कमी आएर ७ छात्र र ९ छात्रा गरी १६ जनामा भरेको पाइयो । उक्त विद्यालयमा छात्र भन्दा छात्राहरूको बीचैमा विद्यालय छोड्ने दर बढी रहेको पाइयो । त्यसैगरी आदर्श मा.वि.मा

शैक्षिक सत्र २०७३ मा ७ छात्र र ११ छात्रा गरी जम्मा १८ जनाले बीचैमा विद्यालय छोडेकोमा शैक्षिक सत्र २०७४ मा सो संख्या वढेर १० छात्र र ९ छात्रा गरी जम्मा १९ जना पुगेको पाइयो भने शैक्षिक सत्र २०७५ मा सो संख्यामा कमी आएर ६ छात्र र ७ छात्रा गरी जम्मा १३ जनाले विद्यालय छोडेको पाइयो । त्यस शैक्षिक सत्रमा यसरी सो विद्यालयमा बीचैमा विद्यालय छोड्ने दरमा उतार चढाव रहेको पाइयो ।

जनपथ मा.वि.मा शैक्षिक सत्र २०७३ मा बीचैमा विद्यालय छोड्ने विद्यार्थीहरूको संख्या ५ छात्र र ८ छात्रा गरी जम्मा १३ रहेकोमा २०७४ मा ७ छात्र र ११ छात्रा गरी १८ पुगेको र २०७५ मा सो संख्यामा कमी आएर ८ छात्र र ७ छात्रा गरी जम्मा १५ रहेको पाइयो ।

छात्र छात्राहरूको तुलना गर्दा छात्रहरूको भन्दा छात्राहरूको विद्यालय छोड्ने संख्या बढी भए पनि प्रत्येक शैक्षिक सत्रमा घटिरहेको अवस्था छ । केटाहरूको विद्यालय छोड्ने दर पनि घट्दो क्रममा भएपनि केटीहरूको तुलनामा त्यो दरमा कमी देखिन्छ । नमुना छनोटमा परेका विद्यालयहरूको बीचैमा विद्यालय छोड्ने दरको विश्लेषण गर्दा जुनमात्रामा सो दरमा कमी आउनु पर्ने हो सो नभएको अवस्था पाइयो । यसरी बीचैमा विद्यालय छोड्ने दर अभैपनि उच्च रहनुका पछाडि आर्थिक सामाजिक तथा मनोवैज्ञानिक कारणहरू रहेको पाइन्छ ।

४.१.३ कक्षा दोहोर्‍याउने विद्यार्थीहरूको विवरण

नमुना छनोटमा परेका विद्यालयहरूमा विगत शैक्षिक सत्रहरूमा कक्षा दोहोर्‍याउने विद्यार्थीहरूको विवरण निम्नानुसार पाइयो ।

तालिका ३ : कक्षा दोहोर्‍याउने विद्यार्थीहरूको विवरण

क्र.सं	विद्यालयको नाम	२०७३	२०७४	२०७५
१	सरस्वती मा.वि.	६	५	३
२	आदर्श मा.वि.	५	७	३
३	जनपथ मा.वि.	४	४	२
जम्मा		१५	१६	८

स्रोत: विद्यालय अभिलेख, २०७५

सरस्वती मा.वि.मा शैक्षिक सत्र २०७३ मा ६ जना विद्यार्थीहरूले कक्षा दोहोर्‍याएकोमा शैक्षिक सत्र २०७४ मा सो संख्यामा कमी आई ५ जना पुगेको पाइयो । त्यसैगरी शैक्षिक सत्र २०७५ मा सो संख्या ३ जनामा भरेको पाइयो । आदर्श मा.वि. मा शैक्षिक सत्र २०७३ मा ५ जनाले कक्षा दोहोर्‍याएकोमा २०७४ मा सो संख्यामा वृद्धि भई ७ जना पुगेको र २०७५ मा आधाभन्दा बढीले घटेर ३ जना पुगेको पाइयो । जनपथ मा.वि.मा शैक्षिक सत्र २०७३ र २०७४ मा समान ४ जना विद्यार्थीहरूले कक्षा दोहोर्‍याएको मा २०७५ मा सो संख्या आधाले घटेर २ जनामा भरेको पाइयो ।

विगत शैक्षिक सत्रहरूको तुलनामा गत शैक्षिक सत्रमा कक्षा दोहोर्‍याउने विद्यार्थीहरूको संख्या निकै घटेको पाइयो । यसरी हेर्दा यो संख्या क्रमश घटे पनि शून्यमा भरेको पाइदैन । विगत केही वर्षदेखि उदार कक्षोन्नती मूल्याङ्कन प्रणाली क्रमश लागू भएकोले गर्दा कक्षा दोहोर्‍याउने दरमा कमी आएको पाइयो ।

४.१.४ बालश्रमका क्षेत्रहरू

बालबालिकाहरूलाई काममा लगाउन नपाइने कानुनी व्यवस्था रहेको छ । बालबालिकाको शारीरिक मानसिक बौद्धिक विकाश हुने समयमा शारीरिक श्रम गर्नुपर्ने अवस्था देखिएको छ । बालश्रमिकको रूपमा बालबालिकाहरू काम गर्ने क्षेत्रहरू निम्नानुसार रहेको पाइयो ।

तालिका ४ : बालश्रमका क्षेत्रहरू

क्र.सं	श्रमका क्षेत्रहरू	बालबालिकाहरूको संख्या	प्रतिशत
१	घरेलु श्रमिक	२१	३०.४
२	होटल तथा व्यापार श्रमिक	२५	३६.२
३	यातायात श्रमिक	०७	१०.१
४	कृषि श्रमिक	०६	८.७
५	अन्य	१०	१४.५
जम्मा		६९	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७५

बालबालिकाहरू विद्यालय छोडेर बालश्रममा संलग्न भएका क्षेत्रहरूमा सबैभन्दा बढी होटल तथा व्यापार क्षेत्र त्यसपछि क्रमश घरेलु श्रमिक, यातायात, कृषि र अन्य रहेको पाइयो । विद्यालय छोडेर बालश्रममा संलग्न भएकाहरू ६९ जना बालबालिकाहरू मध्ये २१ जना अर्थात ३०.४ प्रतिशत बालबालिकाहरू घरेलु श्रमिकको रूपमा काम गरिरहेको पाइयो । त्यसैगरी होटल तथा व्यापार क्षेत्रमा सबैभन्दा बढी २५ जना बालबालिकाहरू संलग्न भएको पाइयो । सो संख्या कूल बालश्रममा संलग्नहरूको एक तिहाइ भन्दा बढी अर्थात ३६.२ प्रतिशत हो । विद्यालय छोडेर बालश्रममा संलग्न भएकाहरू मध्ये १०.१ प्रतिशत अर्थात ७ जना बालबालिकाहरू यातायातको क्षेत्रमा यातायात मजदुरका रूपमा काम गरिरहेको अवस्था पाइयो । त्यस्तै कृषिमा ८.७ प्रतिशत बालबालिकाहरू संलग्न भएको पाइयो । कूल ६९ जना मध्ये कृषिमा ६ जना बालबालिकाहरूले श्रमिकको रूपमा काम गरिरहेको पाइयो । यस बाहेक १४.५ प्रतिशत अथवा १० जना बालबालिकाहरू अन्य क्षेत्रमा बालश्रमिकको रूपमा काम गरिरहेको पाइयो ।

नमुना छनोटमा परेका विद्यालयबाट आफ्नो अध्ययन कार्यलाई छोडेर बालबालिकाहरू बालश्रमका विभिन्न क्षेत्रहरूमा संलग्न भएको पाइयो । कतिपय बालबालिकाहरू आफ्नै घरमा काम गरिरहेको पाइयो भने कतिपय घर छोडेर अन्यत्रै काम गरिरहेको अवस्था पाइयो । बालश्रमका कारण विद्यालय छोडेकाहरू मध्ये सबैभन्दा बढी होटल तथा व्यापार क्षेत्रमा संलग्न भएको पाइयो भने सबैभन्दा कम कृषिमा काम गरिरहेको पाइयो । त्यसैगरी घरेलु श्रमिकको रूपमा पनि लगभग होटल तथा व्यापार श्रमिककै हाराहारीमा बालबालिकाहरू संलग्न भएको पाइयो । बालश्रमिकको रूपमा काम गर्ने ६९ जना मध्ये २५ जना बालबालिकाहरू होटल तथा व्यापार श्रमिकका रूपमा काम गरिरहेको तथ्याङ्कले अझै पनि होटल तथा व्यापार कार्यमा प्रसस्तै बालबालिकाहरू प्रयोग भइरहेको कुरा प्रष्ट हुन्छ ।

बालबालिकाहरू बालश्रमका विभिन्न क्षेत्रहरूमा संलग्न भएर काम गरिरहेका छन् । ती क्षेत्रमा काम गर्नेहरूका बीचमा पनि समान कामहरू रहेको पाइदैन । होटल तथा व्यापार क्षेत्रमा काम गर्नेहरू पनि भाँडा माभ्ने, भान्साको काम गर्ने, सामान ओसारपसार गर्ने लगायतको कामहरू गरिरहेको पाइन्छ । त्यसरी बालश्रमका विभिन्न क्षेत्रहरूमा संलग्न भएका बालबालिकाहरूले गर्ने कार्यहरूका बारेमा निम्नानुसार चर्चा गरिएको छ ।

४.१.५. घरेलु श्रमिक

बालबालिकाहरूलाई घरेलु काममा प्रयोग गरिएको पाइयो । त्यसरी घरेलु कामदारका रूपमा काम गरिरहेका बालबालिकाहरूले गर्ने कामको विवरण वृद्ध श्रमिकका रूपमा काम गरिरहेका बालबालिकाहरू, तिनका अभिभावक तथा विद्यालयका शिक्षक तथा प्र.अ.हरूबाट लिइएको जानकारी तथा उत्तरका आधारमा निम्न अवस्था रहेको पाइयो ।

तालिका ५ : घरेलु श्रमिकका रूपमा संलग्न बालबालिकाहरूको कार्य विवरण

क्र.स.	कामको विवरण	उत्तरदाताहरू				जम्मा	प्रतिशत
		प्र.अ.	शिक्षक	विद्यार्थी	अभिभावक		
१	भाँडा माभने	३	८	१०	६	२७	६०.०
२	घर सरसफाइ गर्ने	२	७	६	३	१८	४०.०
३	बालबालिका हेर्ने	२	३	३	३	११	२४.४
४	लुगा धुने	३	६	८	५	२२	४८.९
५	अन्य	२	५	६	४	१७	३७.८

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७५

बालबालिकाहरूले घरेलु श्रमिकको रूपमा भाँडा माभने, घरको सरसफाइ गर्ने, बालबालिकाहरू हेर्ने, लुगा धुने लगायतका कामहरू गर्ने गरेको पाइयो । उत्तरदाताहरू मध्ये २७ जनाले बालबालिकाहरूलाई घरेलु काम अन्तर्गत भाँडा माभने काम गर्न लगाउने गरेको जानकारी दिए । त्यसरी उत्तर दिनेहरूमा ३ जना प्र.अ., ८ जना शिक्षक, १० जना विद्यार्थी र ६ जना अभिभावकहरू रहेका छन् । त्यसै गरी १८ जना अर्थात् ४० प्रतिशतले घरको सरसफाइगर्ने काम लगाउने गरेको जानकारी पाएको बताए । त्यसरी उत्तर दिनेहरूमा २ जना प्र.अ., ७ जना शिक्षक, ६ जना विद्यार्थी र ३ जना अभिभावकहरू गरी जम्मा १८ जना रहेका छन् । बालबालिका हेर्ने कार्यमा बालबालिकाहरूको नै प्रयोग गर्ने गरेको पाइयो । यसरी बालबालिका हेर्ने काम लगाउने गरेको जानकारी उत्तरदाताहरू मध्ये २४ प्रतिशतले दिए । त्यसरी उत्तर दिनेहरूमा २ जना प्र.अ., ३ जना शिक्षक, ३ जना विद्यार्थी र ३ जना अभिभावकहरू गरी जम्मा ११ जना रहेका छन् । घरेलु काममा संलग्न भएका बालबालिकाहरूले लुगाधुने काम समेत गर्ने गरेको उत्तरदाताहरू मध्ये ४८.९ प्रतिशतले बताएका छन् । त्यसरी उत्तर दिनेहरूमा ३ जना प्र.अ., ६ जना शिक्षक, ८ जना

विद्यार्थी र ५ जना अभिभावकहरू गरी जम्मा २२ जना रहेका छन् । यसका अतिरिक्त अन्य घर भित्र र बाहिर गर्ने कामहरूमा पनि बालबालिकाहरूलाई सामेल गराउने गरेको जानकारी उत्तरदाताहरू मध्ये ३८ प्रतिशतले दिए । त्यसरी उत्तर दिनेहरूमा २ जना प्र.अ., ५ जना शिक्षक, ६ जना विद्यार्थी र ४ जना अभिभावकहरू गरी जम्मा १७ जना रहेका छन् ।

आफ्नै घरमा वावुआमासँग वसेका बालबालिकाहरू घरको सामान्य काम गरेपनि विद्यालय गइरहेका पाइयो । अर्काको घरमा कामपनि गर्ने र पठनपाठनको व्यवस्था पनि मिलाउने भनी वसेका बालबालिकाहरू भने केही समय विद्यालय जाने र पछि जान छोडेको पाइयो । अर्काको घरमा कामगर्न वसेकी एक बालिकाले बताए अनुसार मालिकले विहान र बेलुका गर्ने काम तोकिएका हुन्छन् ती काम अनिवार्य रूपमा गर्नुपर्छ । तोकिएका काम गर्दागर्दै विद्यालय जानेवेला हुन्छ, काम नसकी विद्यालय गएमा फर्किए पछि गाली खानुपर्छ त्यसैले उनी विद्यालय जान छोडेर घरको काम मात्रै गर्ने गर्छिन् ।

४.१.६. होटल तथा व्यापार श्रमिक

होटल तथा व्यापार श्रमिकका रूपमा काम गरिरहेका बालबालिकाहरूले गर्ने कामको विवरण वृभन श्रमिकका रूपमा काम गरिरहेका बालबालिकाहरू, तिनका अभिभावक तथा विद्यालयका शिक्षक तथा प्र.अ.हरूबाट लिइएको जानकारी तथा उत्तरका आधारमा निम्न अवस्था रहेको पाइयो ।

तालिका ६ : होटल तथा व्यापार श्रमिकका रूपमा संलग्न बालबालिकाहरूको कार्य विवरण

क्र.स.	कामको विवरण	उत्तरदाताहरू				जम्मा	प्रतिशत
		प्र.अ.	शिक्षक	विद्यार्थी	अभिभावक		
१	भाँडा माभ्ने	४	७	८	६	२५	५५.६
२	भान्सामा काम गर्ने	३	८	११	६	२८	६२.२
३	भारी बोक्ने		२	२	१	५	११.१
४	सरसफाइ गर्ने	२	३	४	५	१४	३१.१
५	गाडी सफा गर्ने	१	१	६	५	१३	२८.९

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७५

होटल तथा व्यापार श्रमिकको रुपमा प्रयोग भएका बालबालिकाहरू मध्ये सबैभन्दा बढी बालबालिकाहरू भाँडा माफ्नेमा प्रयोग गर्ने गरेको जानकारी पाइयो । होटल तथा व्यापार कार्यमा संलग्नहरूमा विशेषगरी बालकहरू भाँडा माफ्ने काममा संलग्न हुने गरेको जानकारी ५६ प्रतिशत उत्तरदाताहरूबाट प्राप्त भयो । त्यसरी उत्तर दिनेहरूमा ४ जना प्र.अ., ७ जना शिक्षक, ८ जना विद्यार्थी र ६ जना अभिभावकहरू गरी जम्मा २५ जना रहेका छन् । भान्साको काममा बालबालिकाहरूको अत्यधिक प्रयोग हुनेगरेको जानकारी उत्तरदाताहरू मध्ये २८ जना अर्थात् ६२ प्रतिशतले दिए । त्यसरी उत्तर दिनेहरूमा ३ जना प्र.अ., ८ जना शिक्षक, ११ जना विद्यार्थी र ६ जना अभिभावकहरू गरी जम्मा २८ जना रहेका छन् । भारी बोक्ने काममा पनि बालबालिकाहरूको प्रयोग हुने गरेको जानकारी ११ प्रतिशत उत्तरदाताहरूले दिए । त्यसरी उत्तर दिनेहरूमा २ जना शिक्षक, ३ जना विद्यार्थी र १ जना अभिभावक गरी जम्मा ५ जना रहेका छन् । सरसफाइको काममा बालबालिकाहरूको प्रयोग भइरहेको जानकारी उत्तरदाताहरू मध्ये ३१ प्रतिशतले दिएका छन् । त्यसरी उत्तर दिनेहरूमा १ जना प्र.अ., १ जना शिक्षक, ६ जना विद्यार्थी र ५ जना अभिभावकहरू गरी जम्मा १३ जना रहेका छन् ।

नमुनाका रुपमा छनोट गरिएका सबै विद्यालयहरूको सेवाक्षेत्र सहरी इलाकामा पर्दछ । त्यहाका अधिकांश मानिसहरूको पेशा जागिर, होटल तथा अन्य व्यवसाय रहेको छ । विशेषगरी बालिकाहरू भान्सामा काम गर्ने, भारी बोक्ने र सरसफाईको काममा संलग्न रहेको पाइयो । विशेष गरी चाडपर्व र होटल व्यापारमा अत्यधिक चाप भएका बेला बालबालिकाहरूको विद्यालयमा न्यून उपस्थिति रहेको पाइयो ।

४.१.७ कृषि श्रमिक

कृषि मजदुरका रुपमा काम गरिरहेका बालबालिकाहरूले गर्ने कामको विवरण वुभन श्रमिकका रुपमा काम गरिरहेका बालबालिकाहरू, तिनका अभिभावक तथा विद्यालयका शिक्षक तथा प्र.अ.हरूबाट लिइएको जानकारी तथा उत्तरका आधारमा निम्न अवस्था रहेको पाइयो ।

तालिका ७ : कृषि मजदुरका रूपमा संलग्न बालबालिकाहरूको कार्य विवरण

क्र.स.	कामको विवरण	उत्तरदाताहरू				जम्मा	प्रतिशत
		प्र.अ.	शिक्षक	विद्यार्थी	अभिभावक		
१	हलो जोत्ने	३	८	१२	१२	३५	७७.८
२	खेतीबाली लाउने र उठाउने	-	४	४	२	१०	२२.२
३	भारी बोक्ने	३	७	९	८	२७	६०.०
४	घाँस काट्ने	३	७	७	६	२३	५१.१
५	बस्तु चराउने	१	६	५	३	१५	३३.३

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७५

उत्तरदाताहरू मध्ये अधिकांशले कृषिमा काम गर्ने बालबालिकाहरूले हलो जोत्ने गरेको बताएका छन्। यसरी सो कुरा बताउने उत्तरदाताहरूको संख्या ३५ जना अर्थात ७८ प्रतिशत रहेको छ। जसमा ३ जना प्र.अ., ८ जना शिक्षक, १२ जना विद्यार्थी र सोही संख्यामा अभिभावकहरू रहेका छन्। त्यसैगरी २२ प्रतिशत उत्तरदाताहरूले बालबालिकाहरूलाई बाली लगाउने र उठाउने काममा समेत लगाउने गरेको बताएका छन्। सो उत्तर दिनेहरूमा ४ जना शिक्षक, ४ जना विद्यार्थी तथा २ जना अभिभावकहरू रहेका छन्। भारी बोक्ने काममा साना बालबालिकाहरूको प्रयोग भएको उत्तरदाताहरू मध्ये ६० प्रतिशत अर्थात २७ जनाले बताएका छन्। तिनीहरूमा ३ जना प्र.अ., ७ जना शिक्षक, ९ जना विद्यार्थी र ८ अभिभावकहरू रहेका छन्। घाँस काट्ने काममा बालबालिकाहरूलाई प्रयोग गर्ने गरिएको जानकारी ५१ प्रतिशत उत्तरदाताहरूबाट प्राप्त भयो। जसमा ३ जना प्र.अ., ७ जना शिक्षक, ७ जना विद्यार्थी र ६ अभिभावकहरू गरी जम्मा २३ जना रहेका छन्। बस्तु चराउने काममा बालबालिकाहरूको प्रयोग भइरहेको जानकारी ३३ प्रतिशत उत्तरदाताहरूले दिएका छन्। जसमा १ जना प्र.अ., ६ जना शिक्षक, ५ जना विद्यार्थी र ३ जना

अभिभावकहरू गरी जम्मा १५ जना रहेका छन् । यस्ता कार्यले बालबालिकाहरूको शारीरिक विकासमा समेत असर पर्ने गरेको पाइएको छ ।

न्यूनतम पारिश्रमिक र खाने मात्रै सुविधा दिएर बालबालिकाहरूलाई काम लगाउने र बालबालिकाहरूको श्रमशोषण गर्ने गरेको पाइयो । बारीमा काम गर्दै गरेको बालकसँग यो अनुसन्धानकर्ता आफैले कुरा गर्ने अवसर प्राप्त गरेको थियो । उसले जम्मा चार कक्षा सम्ममात्र पढेको बतायो । उसको भनाइमा घरको आर्थिक अवस्था अत्यन्तै कमजोर भएकोले बाध्यतावश खेतीपातीको काम गर्ने गरेको पाइयो । यसरी वाचन नै कठिन परिरहेको अवस्थामा शिक्षा आर्जन गर्ने कुरा टाढा कै कुरा हुने गरेको पाइयो ।

४.१.८ अन्य क्षेत्र

माथि उल्लेख गरिएका बाहेक अन्य क्षेत्रहरूमा पनि बालबालिकाहरू बालश्रम गर्न बाध्य भएको पाइयो । विभिन्न सवारी साधनमा खलासी काम गर्ने, ग्यारेजमा काम गर्ने विभिन्न पसलहरूमा काम गर्ने बालबालिकाहरू पनि प्रसस्तै पाइन्छन् । विगत दुई वर्ष देखि माइक्रो बसमा खलासी गर्ने १२ वर्षको एक बालकलाई किन यस गाडिमा काम गरेको भनेर जानकारी माग्दा उसले जानकारी दियो गाडिमा काम गर्दा मजा आउँछ, विभिन्न ठाउँमा घुम्न पाइन्छ । घरमा वस्दा घरको काम गर्नुपर्ने र विद्यालय पनि रमाइलो नहुने वरु सरहरूको कुटाइमात्रै खाइन्छ, त्यसैले घर छोडेर यो गाडिमा खलासी गर्न आएको हो उसले पछि गाडि कुदाउन सिकेर ड्राइभर हुने धारणा व्यक्त गर्‍यो ।

बालबालिकाहरूको शारीरिक र मानसिक विकासमा असर नपर्ने गरी सामान्य खालका घरायसी काम गर्नु सामान्य हो । बालबालिकाहरूको वृद्धि र विकासमा नै असर पर्नेगरी आफ्नै घरमा वा अरुको घरमा पनि काम गरिरहेको अवस्था पाइयो । यसका अतिरिक्त अन्य क्षेत्रहरूमा पनि श्रमिकको रूपमा बालबालिकाहरूले काम गरिरहेको पाइयो । खासगरी बालश्रमका क्षेत्रहरूमा घरेलु श्रमिक, कृषि श्रमिक, होटल र यातायात मजदुरको रूपमा काम गर्ने गरेको पाइयो ।

बाल मजदुरी गर्ने विद्यार्थीहरूको सिकाईको अवस्थाको बारेमा माथी सिद्धान्तहरूको आधारमा अधिकांश विद्यार्थीहरूको घरायसी काममा संलग्न रहेको पाइयो भने सम्बन्धित साहित्यहरूको आधारमा बाल मजदुर विद्यार्थीहरूको पढ्ने समय अभावको कारण सिकाईको अवस्थाक कमजोर

रहेको पाइयो तसर्थ यस अध्ययनबाट बाल मजदुर गर्ने माध्यमिक तहका विद्यार्थीहरु होटल तथा कृषि श्रमिककोरूपमा अधिक रहेको पाइयो ।

४.२. बालश्रमिक बालबालिकाहरूले विद्यालय छोड्ने कारण

कक्षा १ मा भर्ना भएका विद्यार्थीहरू मध्ये आधा भन्दा कमले मात्र आधारभूत तह पूरा गर्दछन् । यसरी आधारभूत तथा माध्यमिक तहमा विद्यालय छोड्ने बालबालिकाहरूको संख्या अभ्रपनि पूर्णरूपमा घट्न सकेको छैन । बालबालिकाहरूले विद्यालय छोड्ने कारणहरूका बारेमा शिक्षक, अभिभावक, प्रधानाध्यापक र बालबालिकाहरूसँग छलफल, अन्तर्वार्ता तथा विभिन्न सूचनाहरूको आधारमा निम्नानुसारका कारणहरू रहेको पाइयो । ती कारणहरूलाई निम्न लिखित तालिकामा उल्लेख गरी व्याख्या गरिएको छ ।

तालिका ८ : बालबालिकाहरूले विद्यालय छोड्ने कारणहरू

क्र.स	विद्यालय छोड्ने कारणहरू	उत्तरदातहरू (४५ जना मध्ये)				जम्मा	प्रतिशत
		प्र.अ	शिक्षक	अभिभावक	विद्यार्थी		
१	अभिभावकहरूको शिक्षा प्रतिको दृष्टिकोण सकारात्मक नहुनु	४	८	८	७	२७	६०.०
२	बालश्रमिकको रूपमा काम गर्नु परेकाले	५	९	१०	११	३५	७७.८
३	परिवारको आकार ठूलो हुनु	४	७	५	२	१८	४०.०
४	स्वास्थ्य समस्या	२	६	५	२	१५	३३.३
५	कमजोर आर्थिक अवस्था	४	७	११	६	२७	६०.०
६	निशुल्क श्रमिकको रूपमा छोराछोरीको प्रयोग गरिनु	३	८	२	३	१६	३५.६
७	शिक्षकको भेदभावपूर्ण व्यवहार	-	२	३	६	११	२४.४
८	विद्यालयको वातावरण बालमैत्री नहुनु	१	२	-	४	७	१५.६
९	कक्षामा अनुत्तीर्ण हुनु	२	३	५	१०	२०	४४.४

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७५

बालबालिकाहरूले विद्यालय छोड्ने कारणहरूका बारेमा उत्तरदाताहरू मध्ये २७ जना अर्थात ६० प्रतिशतले अभिभावकहरूको शिक्षा प्रतिको दृष्टिकोण सकारात्मक नभएको बताएका छन् । त्यसरी उत्तर दिनेहरूमा ४ जना प्र.अ., ८ जना शिक्षक, ८ जना अभिभावक र ७ जना विद्यार्थी गरी जम्मा २५ जना रहेका छन् । बालबालिकाहरूले बालश्रमिकको रूपमा काम गर्नु परेका कारण विद्यालय छोड्ने गरेको जानकारी उत्तरदाताहरू मध्ये सबैभन्दा बढी ३५ जना अर्थात ७८ प्रतिशतले दिएका छन् । त्यसरी उत्तर दिनेहरूमा ५ जना प्र.अ., ९ जना शिक्षक, १० जना अभिभावक र ११ जना विद्यार्थी जना रहेका छन् । त्यसैगरी परिवारको आकार ठूलो भएका कारण सबै बालबालिकाहरूलाई अध्ययनका निम्ति खर्च जुटाउन नसकेका कारण कैयौं बालबालिकाहरूले विद्यालय छोडेको बताउने उत्तरदाताहरूको संख्या ४० प्रतिशत रहेको छ । त्यसरी उत्तर दिनेहरूमा ४ जना प्र.अ., ७ जना शिक्षक, ५ जना अभिभावक र २ जना विद्यार्थी गरी जम्मा १८ जना रहेका छन् । बालबालिका तथा तिनका अभिभावकहरूको स्वास्थ्य अवस्था कमजोर भएका कारण बालबालिकाहरूले विद्यालय छोड्ने गरेको प्रतिक्रिया उत्तरदाताहरू मध्ये ३३ प्रतिशतले व्यक्त गरेका छन् । त्यसरी उत्तर दिनेहरूमा २ जना प्र.अ., ६ जना शिक्षक, ५ जना अभिभावक र २ जना विद्यार्थी गरी जम्मा १५ जना रहेका छन् ।

परिवारको आर्थिक अवस्था कमजोर भएका कारण धेरै बालबालिकाहरूले विद्यालय शिक्षाबाट वञ्चित हुनु परेको कुरा ६० प्रतिशत उत्तरदाताहरूले बताएका छन् । त्यसरी उत्तर दिनेहरूमा ४ जना प्र.अ., ७ जना शिक्षक, ११ जना अभिभावक र ६ जना विद्यार्थी गरी जम्मा २७ जना रहेका छन् । आफ्ना छोराछोरीहरूलाई काममा लगाउदा उनीहरूलाई शुल्क तिर्नु नपर्ने भएका कारणपनि कैयौं अभिभावकहरूले आफ्ना बालबालिकाहरूलाई श्रमिकले भैं काम लगाउने गरेको र त्यसरी काम गर्नुपरेपछि बालबालिकाहरू विद्यालय जान छोड्ने गरेको प्रतिक्रिया उत्तरदाताहरू मध्ये ३६ प्रतिशतले दिएका छन् । तिनीहरूमा ३ जना प्र.अ., ८ जना शिक्षक, २ जना अभिभावक र ३ जना विद्यार्थी गरी जम्मा १६ जना रहेका छन् । त्यसैगरी विद्यालयमा हुने गरेको भेदभाव पूर्ण व्यवहारमा २४ प्रतिशत अर्थात ११ उत्तरदाताहरू रहेका छन् । त्यसरी उत्तर दिनेहरूमा २ जना शिक्षक, ३ जना अभिभावक र ६ जना विद्यार्थी गरी जम्मा ११ जना रहेका छन् । विद्यालयको वातावरण बालमैत्रीपूर्ण नभएका कारणवारे १६ प्रतिशत र कक्षामा अनुत्तीर्ण भएकाले विद्यालय छोड्ने गरेको प्रतिक्रिया ४४ प्रतिशतले दिएका छन् । त्यसरी उत्तर दिनेहरूमा २ जना प्र.अ., ३ जना शिक्षक, ५ जना अभिभावक र १० जना विद्यार्थी गरी जम्मा २० जना रहेका छन् ।

केही अभिभावकहरूको शिक्षाप्रतिको दृष्टिकोण नकारात्मक पाइयो । आफूले नपढेपनि जीवन चलेकै छ भन्ने धारणा उनीहरूमा पाइयो । उनीहरूको ध्यान पढेका मानिसहरूमा भन्दा नपढेका मानिसहरूमा बढी गएको पाइयो । यसै प्रसङ्गमा एक जना अभिभावकले नपढेपनि राम्रै पैसा कमाएका एक व्यक्तिको नामै लिएर उदाहरण दिदै भने उसले जम्मा पाँच कक्षा पढेर छोडेको हो र पनि राम्रैगरी पैसा कमाएको छ । त्यस्ता अभिभावकहरूले पढ्नुको मुख्य अभिप्राय पैसा कमाउनु मात्र हो । पैसालाई मात्र सबैकुरा ठान्ने प्रवृत्तिले गर्दा कतिपयले आफ्ना छोराछोरीलाई विद्यालय पठाउनुको सट्टा अन्यकाममा लगाउने गरेको पाइयो । यसरी पढाइमा अभिभावकले कम महत्त्व दिएकै कारण कतिपय बालबालिकाहरू विद्यालय जान छोडेको पाइयो ।

परिवारको आकार ठूलो भएका परिवारका बालबालिकाहरूले आफ्नो अध्ययन कार्यलाई जारी राख्न नपाएको अवस्था पाइयो । परिवारको आकार ठूलो भएपछि खर्च बढीहुने, काम ज्यादा गर्नुपर्ने भएकाले सबै बालबालिकाले शिक्षा लिन नपाउने अवस्था छ । प्रायजसो कम शिक्षित अभिभावकहरूको परिवार संख्या ठूलो हुने साथै उनीहरूको आयआर्जनको बाटोपनि सहज नहुने भएकाले आफ्ना छोराछोरीलाई घरमा नै काम लगाउने गरेको पाइयो । एक जना अभिभावकले दिएको जानकारी अनुसार परिवारको संख्या धेरै भएपछि खानेकुरा, लुगाफाटोमा नै धेरै खर्च हुन्छ त्यसैले सक्ने जति सबैले काम नगरी खानै पुग्दैन । ठूलो परिवारमा आधारभूत आवश्यकताका वस्तुहरू धेरै चाहिने भएकाले एक-दुई जनाले मात्र काम गरेर पुग्दैन आ-आफ्नो क्षमता अनुसारको काम सबैले गर्नुपर्छ ।

बालबालिकाहरू स्वास्थ्य समस्याका कारण पनि विद्यालय शिक्षाबाट वञ्चित हुनेगरेको पाइयो । ग्रामिण क्षेत्रका बालबालिकाहरूको स्वास्थ्यमा खासै ध्यान दिएको पाइदैन । सामान्य प्रकारका रोग लागेमा तुरुन्तै ओषधि उपचार गर्ने चलन कमै मात्र पाइन्छ । फलस्वरूप बालबालिकाहरूमा गम्भिर स्वास्थ्य समस्या देखापर्ने गर्छ । जसका कारण विद्यार्थीहरू विद्यालय जान छोड्छन् । शारीरिक अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले पनि आफ्नो अध्ययन कार्यलाई निरन्तरता दिन नसकिरहेको अवस्था पाइयो । अपाङ्गलाई हेर्ने दृष्टिकोण अभै पनि पुरानै रहेको छ । सबलाङ्गले त केही गर्न सकेका छैनन् अपाङ्गले के गर्न सक्छन् भन्ने जस्ता धारणाहरू विद्यमान रहेको पाइयो । विद्यालयको वातावरण अपाङ्गमैत्री नभएका कारण पनि उनीहरूको पठनपाठनमा समस्या उत्पन्न हुनेगरेको पाइयो । अन्य बालबालिकाहरूले हेप्ने, गिज्याउने, भेदभावपूर्ण व्यवहार गर्ने गरेकाले पनि अपाङ्गहरूले आफ्नो अध्ययन कार्यलाई निरन्तरता दिन नसकेको पाइयो । शिक्षकहरूले अपाङ्गहरूलाई

भेदभाव नगरिएको अवस्था पाइयो तर अपाङ्गका निमित्त उपयुक्त र सुविधाजनक कक्षाकोठा, शौचालय, धारा चाहिँ छैन । त्यसैले उनीहरूले आफ्नो अध्ययन कार्यलाई निरन्तरता दिन नसकेका हुन सक्छन् ।

अभिभावकहरूको स्वास्थ्य समस्याका कारणपनि विद्यार्थीहरूले आफ्नो पढाइलाई निरन्तरता दिन नसकेको अवस्था भेटियो । कतिपय अभिभावकहरूमा दीर्घरोग रहेको र उनीहरूले कामपनि गर्न नसक्ने अवस्था रहेको पाइयो । यसरी अभिभावकहरूले कामपनि गर्न नसकेपछि बालबालिकाहरूले घरको सबैकाम गर्नुपर्ने साथै आफ्ना वावुआमाको काम समेत आफैँले गर्नुपर्ने भएकाले विद्यालय जाने फुर्सद नभएको बताए । बालबालिकाहरू वारम्बार विरामीहुने, कतिपय बालबालिकाहरूमा दीर्घरोग लागेका कारण विद्यालय छोड्ने गरेको पाइयो । त्यसैगरी वावुआमाको स्वास्थ्य समस्याले समेत बालबालिकाहरूले विद्यालय शिक्षालाई निरन्तरता दिन नपाएको अवस्था छ । शारीरिक अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूका निमित्त अपाङ्गता मैत्री वातावरण नभएर विद्यालयलाई निरन्तरता दिन नसकेको पाइयो ।

सरकारले विद्यालय तहको शिक्षा निशुल्क गरेको छ । विद्यालयमा भर्ना शुल्क, मासिक शुल्क लगायतका शुल्कहरू तिर्नु पर्दैन । त्यस्तो सरकारी नीति हुदाहुँदैपनि केही बालबालिकाहरू विद्यालय शिक्षाबाट वञ्चित भएको, माध्यमिक तह पूरा नगर्दै विद्यालय छोड्नेगरेको अवस्था छ । केटाकेटीलाई स्कूले लुगा, कापी कलम सबैथोक किन्ने पैसा जुटाउन समस्या हुने गरेको छ । अभिभावकमा नियमित आयआर्जनको बाटो नभएमा बालबालिकाहरूलाई विद्यालय शिक्षामा निरन्तरता दिन कठिन पर्ने प्रष्ट देखिन्छ । गाँस, वास, कापास पछि मात्र शिक्षा पर्ने भएकाले गाँस र वासको अभाव हुदाहुँदै शिक्षाले प्राथमिकता पाउने कमै सम्भावना देखिन्छ ।

विशेषगरी कृषि क्षेत्रमा बढी जनशक्तिको आवश्यकता पर्दछ । ग्रामिण क्षेत्रका अधिकांश मानिसहरूको मुख्य पेशा कृषि नै रहेको पाइन्छ । अन्य कामदार लगाएर खेतीपातीको कामगर्दा बढी खर्चिलो पर्ने हुदा आफ्नै छोराछोरीलाई निशुल्क श्रमिकको रूपमा काममा लगाउने गरेको पाइन्छ । धान रोप्ने र धान काट्ने समयमा त आधा विद्यार्थीपनि विद्यालय नआउने गरेको जानकारी पाइयो । त्यसैले उनीहरूको पढाइमा पनि बाधा नपरोस् र घरको मुख्य कृषिको काम पनि भ्याउनु भनेर वर्षे विदा धान रोप्ने वेलामा दिने र दशैं र तिहारको बीचमा पनि विदा दिने गरेको पाइयो ।

विद्यालयमा भर्ना भएका सबै बालबालिकाहरूलाई समान व्यवहार गर्नुपर्छ । विद्यालयमा जान्ने र नजान्ने, केटा र केटी, धनी र गरिव, नजिक र टाढाको आधारमा भेदभाव गर्नु हुँदैन । तर

केही विद्यार्थी तथा अभिभावकहरूले भने केही शिक्षकहरूले विद्यार्थीसँग भेदभावपूर्ण व्यवहार गर्ने गरेको गुनासो गरे ।

बालबालिकाहरू विद्यालय जान आफैं उत्प्रेरित हुनु आवश्यक छ । बालबालिकाहरूलाई विद्यालय जाउँजाउँ लाग्ने वातावरण सृजना गर्नुपर्छ । बालबालिकाहरू र शिक्षकशिक्षिकाहरू बीच सुमधुर सम्बन्ध हुनुपर्छ । तर सबै शिक्षक तथा विद्यार्थीहरू बीच सुमधुर सम्बन्ध नरहेको अवस्था पाइयो । केही शिक्षकहरूसँग बालबालिकाहरू वोल्न समेत डराउने गरेको जानकारी पाइयो । केही शिक्षकहरूसँग भने आफ्ना समस्याहरू बताउने गरेको पनि अनुसन्धानको क्रममा पाइयो ।

कक्षा दोहोर्‍याउने कार्यलाई शैक्षिक क्षतिको रूपमा लिइन्छ । अधिकांश बालबालिकाहरू कक्षा उत्तीर्ण हुने गरेपनि केही बालबालिकाहरू भने अनुत्तीर्ण हुने गरेको पाइयो । यसरी अनुत्तीर्ण हुनेहरू मध्ये अधिकांशले विद्यालय छोड्ने गरेको जानकारी शिक्षकहरूले दिए । विद्यार्थी अनुत्तीर्ण हुने धेरै कारणहरू रहेको जानकारी प्राप्त भयो । विद्यालय नियमित नजानु, बालबालिकाहरूको स्वास्थ्य कमजोर हुनु र वारम्बार विरामी हुनु, पढाइ प्रति ध्यान नदिनु, मूल्याङ्कन गर्ने तरिकामा कमजोरी, घरायसी कामको बोझ बालमैत्री वातावरणको अभाव अदि कारणहरूले गर्दा विद्यार्थीहरू अनुत्तीर्ण हुने गरेको पाइयो ।

सबै विद्यालय उमेरका बालबालिकाहरूले आफ्नो अध्ययन कार्यलाई निरन्तरता दिन पाउनु पर्छ । उनीहरूलाई सरोकारवाला सबै पक्षले उपयुक्त वातावरणको व्यवस्था गरिदिनु पर्छ । विगत तीनवर्षको प्राथमिक तहमा विद्यालय छोड्ने दर हेर्दा बालबालिकाको विद्यालय छोडाइले शिक्षामा राज्यले गरेको लगानी पूर्ण रूपमा सदुपयोग नभएको जस्तो लाग्छ । बालबालिकाहरूले विद्यालय छोड्ने धेरै कारणहरू पाइयो । विद्यालय छोडेका मध्ये आधा भन्दा बढी बालबालिकाहरूले पारिवारिक कारणले विद्यालय छोड्ने गरेको पाइयो ।

मास्लोले भनेभैं मानिसले न्यूनतम आधारभूत आवश्यकताहरूको परिपूर्ती भएपछि मात्र त्यसभन्दा माथिका आवश्यकताको खोजी गर्नेगर्छ । जवसम्म मानिसलाई खाने लगाउने कुरा नै कसरी जुटाउने भन्ने समस्या परिरहन्छ तवसम्म शिक्षा, स्वास्थ्य, सुरक्षा जस्ता कुराहरूको खोजी नै गर्दैन । अधिकांश मानिसहरूको पेशा कृषि भएकाले बालबालिकाहरूलाई खेतवारीमा काम लगाउने, खेती नभएका अभिभावकहरू ज्याला मजदुरी गर्न जाने र उनीहरूका छोराछोरीले वाखापाठा र भाइवहिनीहरू हेर्ने काम गर्दै गुजारा चलाइरहेको पाइन्छ । यस्तो परिवारमा बालबालिकाहरूलाई विद्यालय पठाउँदा आफूले घरको काममा लाग्नुपर्ने र ज्याला मजदुरी गर्नेकाममा बाधा पर्ने हुन्छ । फलस्वरूप खान लगाउन नै समस्या पर्ने भएकाले बालबालिकाहरू विद्यालय नै नजाने र गएपनि

निरन्तरता नपाउने गरेको छ । त्यसैले यहाँ प्रयोग गरिएको सिद्धान्त र अनुसन्धानको प्राप्ति बीचमा मेल खाएको देखिन्छ ।

माथी उल्लेखित सिद्धान्तहरूको आधारमा कमजोर आर्थिक अवस्थाको कारण विद्यालय छोडी बालमजदुर हुन पुग्दछन् भने विभिन्न सम्बन्धित साहित्यहरूको आधारमा विद्यालय छोड्नाका कारणहरू पारिवारीक वातावरण राम्रो नहुनु, खराब साथीसँगत हुनु, विद्यालयमा प्रभावकारी शिक्षण नहुनु रहेका छन् । यस अध्ययनबाट पनी विद्यालय छोड्नाका कारण परिवारको कमजोर आर्थिक अवस्था नै प्रमुख कारण रहेको पाइयो ।

४.३ विद्यालय छोड्ने अवस्थालाई सुधार्ने उपायहरू

माध्यमिक विद्यालय तहको शिक्षा निःशुल्क भएपनि सबै बालबालिकाहरूले शिक्षा लिन पाइरहेका छैनन् । विद्यालय भर्ना भएकाहरू सबैले माध्यमिक तह पार गरिरहेको अवस्था छैन । विभिन्न कारणहरूले बीचैमा विद्यालय छोडिरहेको अवस्था छ । नमुना छनोटमा परेका विद्यालयका प्रधानाध्यापक, शिक्षक, अभिभावक, विद्यार्थीहरूसँग गरिएको छलफल, प्रश्नावलीको उत्तर, प्रत्यक्ष अवलोकन आदिका आधारमा माध्यमिक तहको विद्यालय छोडाइका कारणहरू र ती कारणहरूलाई न्यूनीकरण गर्न सुझाइएका उपायहरूलाई निम्न तालिकामा देखाई वस्तुगत ढङ्गले अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ ।

तालिका ९ : विद्यालय छोड्ने अवस्थालाई सुधार्ने उपायहरू

क्र.स.	सुधारगर्ने उपायहरू	उत्तरदाताहरू			जम्मा	प्रतिशत
		प्र.अ.	शिक्षक	अभिभावक		
१	अभिभावकहरूलाई शिक्षाको महत्व बुझाएर	३	८	१	१३	४३.३
२	गरिवी न्यूनीकरण गरेर	३	७	१०	२०	६६.७
३	छात्रवृत्तिको सदुपयोग गरेर	३	७	४	१४	४६.७
४	विद्यालयमा हुने भेदभाव को अन्त्य गरेर	१	४	१२	१७	५६.७
५	अनुत्तीर्ण हुने दर घटाएर	२	६	११	१९	६३.३
६	बालबालिका सम्बन्धी कानुनको प्रभावकारी कार्यान्वयन गरेर	२	५	२	९	३०.०

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७५

अभिभावकहरूलाई शिक्षाको महत्व वुझाएर हाल देखिएको बालश्रमका कारण विद्यालय छोड्ने अवस्थालाई न्यूनीकरण गर्न सकिन्छ भन्ने धारणा व्यक्त गर्ने उत्तरदाताहरूको संख्या जम्मा १३ रहेको पाइयो । नमुना छनोटमा परेका मध्ये ३ जना प्रधानाध्यापक, ८ जना शिक्षक तथा १ जना अभिभावक गरी जम्मा १३ जना अर्थात ४३ प्रतिशतले सो धारणा व्यक्त गरेको पाइयो ।

विद्यालय छोड्ने अवस्थालाई सुधार्ने उपायहरूका बारेमा प्राप्त प्रतिक्रियाहरू मध्ये सबैभन्दा बढी ६७ प्रतिशतले गरिवी न्यूनीकरण गर्नुपर्ने सुझाव दिएका छन् । सो प्रतिक्रिया दिनेहरूमा प्रधानाध्यापक ३ जना, शिक्षक ७ जना तथा अभिभावकहरू १० जना गरी जम्मा २० जना रहेको पाइयो । छात्रवृत्तिको सही सदुपयोग गरर हाल देखिएको बालश्रमका कारण विद्यालय छोड्ने अवस्थालाई न्यूनीकरण गर्न सकिन्छ भन्ने धारणा व्यक्त गर्ने उत्तरदाताहरूको संख्या जम्मा १४ अर्थात ४६.४ प्रतिशत रहेको पाइयो । नमुना छनोटमा परेका मध्ये ३ जना प्रधानाध्यापक, ७ जना शिक्षक तथा ४ जना अभिभावकले सो धारणा व्यक्त गरेको पाइयो ।

विद्यालयमा हुने भेदभाव को अन्त्य गरेर हाल देखिएको बालश्रमका कारण विद्यालय छोड्ने अवस्थालाई सुधार गर्न सकिन्छ भन्ने धारणा व्यक्त गर्ने उत्तरदाताहरूको संख्या जम्मा १९ रहेको पाइयो । नमुना छनोटमा परेका मध्ये १ जना प्रधानाध्यापक, ४ जना शिक्षक तथा १२ जना अभिभावक गरी जम्मा १७ जना अर्थात ६३.३ प्रतिशतले सो धारणा व्यक्त गरेको पाइयो । विद्यालयमा हुने भेदभाव को अन्त्य गरेर हाल देखिएको बालश्रमका कारण विद्यालय छोड्ने अवस्थालाई न्यूनीकरण गर्न सकिन्छ भन्ने धारणा व्यक्त गर्ने उत्तरदाताहरूको संख्या जम्मा १७ रहेको पाइयो । नमुना छनोटमा परेका मध्ये २ जना प्रधानाध्यापक, ६ जना शिक्षक तथा ११ जना अभिभावक गरी ५६.७ प्रतिशतले सो धारणा व्यक्त गरेको पाइयो । बालबालिका सम्बन्धी कानूनको प्रभावकारी कार्यान्वयन गरेर हाल देखिएको बालश्रमका कारण विद्यालय छोड्ने अवस्थालाई न्यूनीकरण गर्न सकिन्छ भन्ने धारणा व्यक्त गर्ने उत्तरदाताहरूको संख्या जम्मा १७ अर्थात ३० प्रतिशत रहेको पाइयो । नमुना छनोटमा परेका मध्ये २ जना प्रधानाध्यापक, ५ जना शिक्षक तथा २ जना अभिभावकले सो धारणा व्यक्त गरेको पाइयो ।

अभिभावकहरूलाई शिक्षाको महत्वका बारेमा जनचेतना जगाउनुपर्ने धारणा शिक्षक तथा प्र.अ.ले राखेका छन् । अभिभावकहरूले शिक्षालाई कम प्राथमिकतामा राखेको पाइयो । उनीहरूको शिक्षा प्रतिको दृष्टिकोण सकारात्मक पाइएन । प्राय जसो आफूले शिक्षा प्राप्त नगरेका र कृषि पेशामा संलग्नहरूको यस्तो धारणा पाइयो । त्यसैले शिक्षाप्रतिको सकारात्मक दृष्टिकोण नभएका

अभिभावकहरूलाई शिक्षाको महत्व उदाहरण सहित बुझाउन सकेमा उनीहरूले बालबालिकाहरूलाई नियमित रूपमा विद्यालय पठाउने वातावरण बन्न सक्छ । छोराछोरीलाई राम्रोसँग पढाउन सकेमा उनीहरूले राम्रैसँग आय आर्जन गर्न सक्छन् फलस्वरूप परिवारका सबै सदस्यहरूको जीवन सहज हुन सक्छ भन्ने कुरा समाजमा नै उदाहरणहरूबाट प्रष्ट्याउनु पर्ने हुन्छ । प्रौढ शिक्षाका माध्यमबाट आफ्नो नाम लेख्न सक्ने, सामान्य चिठी पढ्न सक्ने, मोवाइलबाट आफैँ नम्बर डायल गरेर फोन गर्न सक्ने बनाउन सकेमा उनीहरूले स्वतः शिक्षाप्रतिको दृष्टिकोण सकारात्मक बनाउन सक्छन् । परिणामस्वरूप बालबालिकालाई घरको काममा भन्दा अध्ययन कार्यमा जोडिदिन मद्दत गर्ने अवस्थाको सृजना हुन्छ ।

बालश्रम सुधारार्थ उपायहरूका बारेमा प्रतिक्रिया व्यक्त गर्नेहरूमध्ये सबैभन्दा बढीले गरिवी न्यूनीकरण गर्ने कार्यक्रम सञ्चालन गरेर गरिव परिवारका अभिभावकहरूलाई आर्थिकरूपले सक्षम बनाउन सकेमा बालश्रम घटेर जाने धारणा व्यक्त गरेका छन् । बीचैमा विद्यालय छोड्ने मध्ये अधिकांश बालबालिकाहरूकोपरिवारको आर्थिक अवस्था कमजोर रहेको पाइयो । त्यस्ता अभिभावकहरूको नियमित आमदानीको बाटो नभएको पाइयो । अधिकांशले परम्परागत पाराले कृषिकार्य गरिरहेको पाइयो । आफ्ना बालबालिकाहरूलाई पनि खेतीपाती कै काममा संलग्न गराउने गरेको पाइयो । त्यसैले सरकारी तवरबाट नै गरिवी निवारणका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरेर गरिव नागरिकको जीवनस्तर माथि उठाउन पहल गर्नुपर्छ । परम्परागत रूपले धेरै खेतीगरेर थोरै उत्पादन गर्ने अवस्थाको अन्त्य गरी थोरै खेती गरेर धेरै उत्पादन गर्ने अवस्थाको सृजना गर्नुपर्छ । यसो गर्न सकिएमा कृषिकार्यमा कामदारको संख्या कम लाग्ने भएकाले बालबालिकाहरू बालश्रम गर्नुको सट्टा विद्यालय जाने अवस्थाको सृजना हुन्छ । गास, वास र कपास जस्ता आधारभूत आवश्यकताहरूको पूर्ति पश्चात बालबालिकाहरूले शिक्षा प्राप्त गर्ने कार्यलाई निरन्तरता दिने अवस्था बन्छ ।

उत्तरदाताहरूमध्ये ४७ प्रतिशतले छात्रवृत्ति वापत प्राप्तहुने रकम बालबालिकाहरूको अध्ययन कार्यमा आवश्यक पर्ने सामग्रीहरूको व्यवस्थापनमा खर्चगर्ने गरेमा उनीहरूको अध्ययन कार्यले निरन्तरता पाउन सक्ने कुरा बताएका छन् । आफ्नो आर्थिक अवस्था कमजोर भएका साथै जेहेन्दार विद्यार्थीहरूलाई आफ्नो अध्ययन कार्यलाई सुचारु गर्नका लागि छात्रवृत्ति प्रदान गर्ने गरिन्छ । त्यसरी वितरण गरिने छात्रवृत्ति उचित व्यक्तिहरूलाई प्रदान गरिनुपर्छ । साथै वितरित छात्रवृत्तिले बालबालिकाहरूको पठनपाठनमा सघाउ पुऱ्याउनु पर्छ । तर कतिपय अभिभावकहरूले छात्रवृत्ति वापत पाएको रकमलाई अन्य व्यवहारिक काममा खर्च गरेको पाइयो । त्यसैले छात्रवृत्ति

वितरण गर्दा एउटा उपसमिति बनाएर छानविन गरी सही व्यक्तिहरूलाई मात्र छात्रवृत्ति वितरण गर्नुपर्छ । त्यसका साथसाथै छात्रवृत्तिलाई प्रत्येक अभिभावकले बालबालिकाहरूको पठनपाठनसँग सम्बन्धित पूर्वाधारमा खर्च गर्नुपर्छ । अन्य व्यवहारिक काममा छात्रवृत्तिको रकम खर्चगर्ने कार्यलाई निरुत्साहन गर्न सकेमा विद्यार्थीहरूको अध्ययन कार्यलाई निरन्तरता पाउछ ।

छनोटमा परेकाहरूले विद्यालयमा भेदभाव हुने गरेको र सोही भेदभावपूर्ण व्यवहारले बालबालिकाहरू विद्यालय छोडेर बालश्रममा संलग्न हुने गरेकाले त्यस्तो भेदभावपूर्ण क्रियाकलापहरूको अन्त्य हुनुपर्ने धारणा व्यक्त गरे । विद्यार्थीहरू बीचमा हुने भेदभावहरूको अन्त्य गर्ने कार्यमा शिक्षकहरूको प्रमुख भूमिका हुन्छ । छलफलका क्रममा केही शिक्षकहरूले भौतिक दण्ड दिने गरेको जानकारी पाइएको थियो । यस्तो कार्यलाई तुरुन्त अन्त्य गर्न सकेमा विद्यार्थी र शिक्षकबीचको सम्बन्ध सुमधुर बन्न जान्छ । जसले विद्यालय छोड्ने दरलाई न्यूनीकरण गर्न मद्दत पुग्दछ । लैङ्गिक र आर्थिकरूपमा विद्यार्थी विद्यार्थी बीचमा हुनेगरेका भेदभावपूर्ण व्यवहारहरूको पनि शिक्षकले विद्यालयमा नै अन्त्य गर्नुपर्छ । भेदभाव गर्ने विद्यार्थीहरूलाई सम्झाई बुझाई गरेर सबै विद्यार्थीहरू समान हुन् भन्ने भावनाको विकास गराउनु पर्छ । यसका अतिरिक्त कमजोर विद्यार्थीहरूलाई पठनपाठनका क्रममा प्राथमिकता दिनु आवश्यक हुन्छ । कमजोर विद्यार्थीहरूले जान्ने मौका नै नपाई पाठ अगाडि बढेमा उ सधैं पछाडि नै परिरहन्छ र अन्त्यमा अनुत्तीर्ण हुने र विद्यालय नै नजाने खतरा उत्पन्न हुन्छ । त्यसैले विद्यालयमा हुने सबै प्रकारका भेदभावपूर्ण व्यवहार र क्रियाकलापको अन्त्य गर्न सकेमा विद्यार्थीहरूको विद्यालय छोड्ने दरमा कमी आउँछ ।

बालबालिकाहरू अनुत्तीर्ण हुने धेरै कारणहरू रहेको पाइयो । घरमा कामगर्नु पर्ने भएकाले विद्यार्थीहरू नियमित विद्यालय जान नपाउने र उनीहरूको प्रसस्तै पाठहरू छुट्ने भएकाले परीक्षामा अनुत्तीर्ण हुनेगरेको पाइयो । अर्धवार्षिक र वार्षिक परीक्षका आधारमा मात्र विद्यार्थीको मूल्याङ्कन गर्दा प्रसस्तै विद्यार्थीहरू अनुत्तीर्ण भएको पाइयो । घरमा काम नभएको वेलामा मात्र विद्यालय गए पुग्ने साथै विद्यालयमा दिनभर अध्ययन गरेपछि घरमा पढ्नु नपर्ने भन्ने अभिभावकहरूको मानसिकताले पनि विद्यार्थीहरूको अनुत्तीर्ण हुने दरलाई बढाएको पाइयो । बालबालिकाहरूको इच्छा, चाहाना, आवश्यकता र रुची अनुसारका विषयवस्तुहरू पाठ्यक्रममा समावेश गर्ने र त्यसैका आधारमा अध्यापन गराउने, बालबालिकाहरूलाई खेलका माध्यमबाट सिकाउने, आवश्यक शैक्षिक सामग्रीहरूको प्रयोग गर्ने जस्ता कार्यहरू गर्न सकेमा अनुत्तीर्ण हुने दरमा कमी ल्याउन सकिन्छ । यसरी अनुत्तीर्ण हुने दरमा कमी आएमा विद्यालय छोड्ने दरमा पनि कमी आउने देखिन्छ ।

माक्सले भने भैं समाजमा रहेका दलित, कमजोर आर्थिक अवस्था भएका शोषित वर्गका परिवारका बालबालिकाहरू नै बालश्रमिकका रूपमा काम गर्न बाध्य भएको अवस्था छ । धनी वर्गका मानिसहरूले तिनीहरूलाई काममा लगाई उनीहरूबाट प्रसस्तै फाइदा लिइरहेको अवस्था छ । त्यसैले आफ्ना बालबालिकाहरूलाई सामन्त तथा धनी वर्गका घरमा काम गर्न राख्नुको सट्टा विद्यालय पठाएर राम्रोसँग शिक्षा लिने वातावरणको निर्माण तिनै गरिव परिवारका अभिभावकहरूले गर्नु जरुरी छ । जसको परिणामस्वरूप भोलिको पुस्ताले धनी तथा सामन्तवर्गको थिचोमिचो सहनु पर्दैन ।

बाल मजदुर विद्यार्थीहरूको विभिन्न समस्याहरू समाधान गर्नका लागि उनीहरूको प्राथमिक आवश्यकताहरू पूरा हुनुपर्ने भन्ने कुरा मास्लोको सिद्धान्तमा आधारित छ भने माथी उल्लेखित विभिन्न साहित्यहरूको आधारमा बालश्रमिक विद्यार्थीहरूको सिकाई सुधार गर्न पारिवारिक आर्थिक अवस्था मजबुत हुनुपर्ने कुरामा जोड दिईएको पाइयो । यस अध्ययनबाट बाल मजदुर विद्यार्थीहरूको विभिन्न समस्याहरू समाधान गरी सिकाई प्रभावकारी हुनका लागि पारिवारिक आर्थिक अवस्था साथै शिक्षा प्रतिको जनचेतनामा बृद्धि हुनुपर्ने देखियो ।

परिच्छेद पाँच : प्राप्ति, निष्कर्ष र सुझाव

५.१ प्राप्ति :

माध्यमिक तहको भर्नादरमा प्रत्येक शैक्षिक सत्रमा कमी आइरहेको पाइयो । विगत तीन वर्षको कुल भर्नालाई हेर्दा शैक्षिक सत्र २०७३ को भन्दा २०७४ मा १३ जना विद्यार्थीहरू कम भर्ना भएको अवस्था पाइयो । बीचैमा विद्यालय छोड्ने विद्यार्थीहरूको संख्या पनि उच्च रहेको पाइयो । तर यो दरमा भने क्रमशः कमी आइरहेको अवस्था छ । त्यस्तै कक्षा दोहोर्‍याउने दरमा पनि प्रत्येक वर्ष कमी आइरहेको छ । उदार कक्षोन्नती मूल्याङ्कन प्रणाली लागुभए पश्चात कक्षा दोहोर्‍याउने दरमा कमी आएको पाइयो ।

बालबालिकाहरू आफ्नो अध्ययन गर्ने उमेरमा शारीरिक तथा मानसिक रूपमा असर पुग्ने खालका काममा संलग्न भएको अवस्था पाइयो । विद्यालय छोडेर बालबालिकाहरू घरेलु श्रमिकका रूपमा आफ्नो तथा अर्काको घरमा काम गरिरहेको पाइयो । कृषि श्रमिकको रूपमा ज्याला मजदुरी तथा आफ्नै खेतमा समेत काम गरिरहेको अवस्था भेटियो । त्यसैगरि यातायात, होटल तथा अन्य क्षेत्रमा समेत बालबालिकाहरूले काम गरिरहेको अवस्था पाइयो । बालबालिकाहरूले काम गर्ने क्षेत्रमध्ये सबैभन्दा बढी होटल तथा व्यापार श्रमिकको रूपमा २५ प्रतिशत, दोस्रोमा घरेलु श्रमिकको रूपमा काम गरिरहेको अवस्था पाइयो । त्यसैगरी यातायात तथा अन्य क्षेत्रमा पनि केहीले काम गरिरहेको पाइयो ।

अनुसन्धानको शिलसिलामा बालबालिकाहरूले बीचैमा विद्यालय छोड्ने कारणहरूमा अभिभावकहरूको शिक्षाप्रतिको नकारात्मक धारणा, परिवारको आकार ठूलो हुनु, बालबालिका तथा परिवारका सदस्यहरू रोगीहुनु, परिवारको आर्थिक अवस्था कमजोर हुनु, निःशुल्क श्रमिकको रूपमा छोराछोरीको प्रयोग गर्नु, शिक्षकले विद्यालयमा भेदभावपूर्ण व्यवहार गर्नु, विद्यालयको वातावरण वालमैत्री तथा अपाङ्गमैत्री नहुनु, कक्षामा अनुत्तीर्ण हुनु आदि रहेको पाइयो । केही अभिभावकहरूले शिक्षाको महत्त्व नबुझेका कारण उनीहरू आफ्ना बालबालिकाहरूलाई विद्यालय पठाउन त्यती मन नलगाएको पाइयो । परिवारको आकार ठूलो भएका अभिभावकहरूले पनि आफ्ना केही बालबालिकाहरूलाई विद्यालय नपठाएको अवस्था पाइयो । कमजोर आर्थिक अवस्था भएकाले सबै बालबालिकाहरूका लागि आवश्यक पर्ने शैक्षिक सामग्री तथा अन्य आवश्यक सामग्रीहरू जुटाउन

कठिन पर्ने भएकाले समेत बालबालिकाहरूले आफ्नो अध्ययन कार्यलाई जारी राख्न नपाएको अवस्था भेटियो ।

बालबालिकाहरूले विद्यालय छोड्ने अवस्थालाई न्यूनीकरण गर्ने उपायहरूमा अशिक्षित तथा शिक्षाको महत्व नबुझेका अभिभावकहरूलाई शिक्षाको आवश्यकता र महत्व बुझाएर, गरिवी न्यूनीकरणका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरेर, गरिव तथा जेहेन्दार विद्यार्थीहरूका लागि छात्रवृत्ति वितरण गर्नुका साथै उक्त छात्रवृत्ति रकमको सही सदुपयोग गरेर, विद्यालयमा हुने भेदभावपूर्ण व्यवहारको अन्त्य गरेर, बालबालिकाहरू अनुत्तीर्ण हुने दर घटाउन सकेमा विद्यालय छोड्ने दरमा कमी ल्याउन सकिने अवस्था पाइयो ।

५.२ निष्कर्ष :

माध्यमिक तहका विद्यार्थीहरूको विद्यालय छोड्ने दरमा हरेक वर्ष कमी आइरहेको छ । माध्यमिक तहको विद्यार्थी भर्ना, कक्षा दोहोर्‍याउने दरमा पनि कमी आइरहेको छ । यसरी भर्नामा नै कमी आउनाको कारण संस्थागत विद्यालयहरू प्रतिको आकर्षण हो ।

बालबालिकाहरूले आफ्नो शारीरिक मानसिक र बौद्धिक विकास हुने समयमा प्रसस्तै बालश्रमयुक्त कामहरू गरिरहेका छन् । उनीहरूले श्रम गर्नुपर्ने भएकाले केहीले आफ्नो अध्ययन कार्यलाई निरन्तरता दिन नसकेको अवस्था छ । बालश्रमिकहरू मध्ये केही बालबालिकाहरू आफ्नै घरमा र केही अर्काको घरमा श्रमगर्न बाध्य छन् । प्रायजसो कृषि क्षेत्रमा कामगर्ने बालबालिकाहरूले आफ्नै घरपरिवारहरूसँग काम गर्ने गरेका छन् । विशेषगरी खेती लगाउने र उठाउने समयमा अधिकांश विद्यार्थीहरू विद्यालय नजानेगरेको पाइयो । प्राय घर छोडेर हिडेका बालबालिकाहरू भने होटल तथा यातायातका क्षेत्रमा काम गरिरहेको अवस्था छ । केही पारिवारिक कारण तथा केही साथीहरूको लहैलहैमा लागेर घर छोडेर हिडेको अवस्था पाइयो । त्यसरी घर छोडेर हिडेका मध्ये कसैलेपनि आफ्नो अध्ययन कार्यलाई निरन्तरता नदिएको पाइयो । उनीहरूमध्ये अधिकांशले अध्ययनलाई निरन्तरता दिने मन नभएको बताए । यसबाट बालबालिकाहरूमा अझैपनि अध्ययनको महत्व थाहा नभएको साथै अध्ययन अध्यापन कार्य रुचिपूर्ण र आवश्यकतामुखी हुनुको सट्टा अतिरिक्त बोझको रूपमा रहेको प्रष्ट हुन्छ ।

बालबालिकाहरूले विद्यालय छोड्ने धेरैवटा कारणहरू रहेको पाइयो । अभिभावकहरूले आफ्ना बालबालिकाहरूको अध्ययन कार्यलाई भन्दा कामलाई प्राथमिकतामा राखेको पाइयो । उनीहरूमा शिक्षाको महत्व र आवश्यकता प्रति खासै ध्यान नपुगेकाले अभिभावकहरूलाई शिक्षाको महत्वलाई

उदाहरण सहित वुभाउनु आवश्यक छ । यसका अतिरिक्त बालबालिकाको शिक्षालाई भन्दा कामलाई प्राथमिकतामा राखेकाले यस्तो कार्यलाई सच्याउन जरुरी छ । परिवारको आकार ठूलो भएकाले न्यूनतम आधारभूत आवश्यकताको परिपूर्तिमा मात्रै परिवारको ध्यान केन्द्रित हुने भएकाले शिक्षा कम प्राथमिकतामा परेको अवस्था छ । परिवारको कमजोर आर्थिक अवस्थाका कारण बालबालिकाहरूले काम गर्नुपर्ने भएकाले उनीहरूको अध्ययन कार्यले निरन्तरता पाउन सकिरहेको छैन भने अर्कातर्फ पठनपाठनका निम्ति आवश्यक सरसामग्रीको व्यवस्थापनमा कठिनाई उत्पन्न भएको छ । विद्यालय छोड्ने अन्य कारणहरूमा निशुल्क श्रमिकको रूपमा छोराछोरीको प्रयोग, विद्यालयमा हुने भेदभावपूर्ण व्यवहार, परिवारमा बोलिने भाषा र माध्यम भाषामा फरक हुनु, बालबालिकाहरूको इच्छा चाहाना, आवश्यकता र रुची अनुसारको शिक्षा उपलब्ध नहुनु, विद्यालयको वातावरण बालमैत्रीपूर्ण नहुनु, परीक्षामा अनुत्तीर्ण हुनु, लैङ्गिक रूपमा विभेद गरिनु जस्ता कारणहरूले बालबालिकाहरूलाई विद्यालय छोड्ने कार्यमा टेवा पुऱ्याएको छ ।

जुन अभिभावकहरूले शिक्षाको महत्व नबुझेर आफ्ना बालबालिकाहरूको अध्ययन कार्यलाई प्राथमिकतामा राख्न सकेको छैनन् उनीहरूलाई विभिन्न उदाहरणहरूबाट शिक्षाको महत्व वुभाउदै आफ्ना बालबालिकाहरूलाई विद्यालयीय शिक्षालाई निरन्तरता दिने वातावरण तयार गर्नुपर्छ । गरिवी न्यूनीकरणका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्नुका साथै छात्रवृत्ति वितरणलाई सही रूपमा गर्नुपर्छ । पढ्नेलेख्ने उमेरका बालबालिकाहरूलाई शारीरिक श्रममा लगाउदा उनीहरूको शारीरिक मानसिक र बौद्धिक विकासमा असरपर्ने बारेमा अभिभावकहरूलाई जानकारी गराउदै त्यस्तो कार्यमा बालबालिकाहरूलाई नलगाई अध्ययनको वातावरण बनाउनु पर्छ । विद्यालयमा विद्यार्थी-विद्यार्थी बीचमा हुन भेदभावपूर्ण व्यवहारको अन्त्य गर्नुपर्छ । विद्यार्थीहरूलाई भौतिकरूपमा दिइने दण्डलाई पूर्णरूपमा निर्मूल पार्नुपर्छ । विद्यालयमा बालमैत्रीपूर्ण वातावरणको विकास गर्नसकेमा बालबालिकाहरूमा विद्यालय जाने कार्यमा थप हौसला प्रदान गर्न सकिन्छ । त्यसैगरी अपाङ्ग बालबालिकाहरूलाई अपाङ्गमैत्री व्यवहार तथा भौतिक पूर्वाधारहरूको निर्माण गर्न सकेमा उनीहरूको अध्ययन कार्यले समेत निरन्तरता पाउनसक्छ ।

५.३ सुभावहरू

बालमजदुरी गर्ने विद्यार्थीहरूको सिकाईको अवस्था भन्ने शीर्षकमा केन्द्रित रहेर गरिएको अनुसन्धानबाट प्राप्त भएका जानकारी, सूचना तथा अध्ययनको अन्त्यमा निकालिएको निष्कर्षका

आधारमा भविष्यमा विद्यालय छोड्ने दरमा कमी ल्याउनका लागि गरिने क्रियाकलापहरू अझ फलदायी बनाउनका लागि निम्न अनुसार सुभाव दिन सकिन्छ ।

सबै बालबालिकाहरूलाई अनिवार्य शिक्षा दिने भनिएपनि कैयौ बालबालिकाहरू अहिले पनि शिक्षाको अवसरबाट वञ्चित छन् । विद्यालय गएकाहरू मध्ये सबैले माध्यमिक तह पार गरेको अवस्था छैन । शिक्षा क्षेत्रमा गरिएको लगानी मध्ये आधा भन्दा बढी माध्यमिक तहमा गरिए पनि उपलब्धिभने सन्तोषजनक छैन । माध्यमिक शिक्षाको लागि सरोकारवाला पक्षहरूलाई बढी जिम्मेवार र उत्तरदायी बनाउने नीतिगत व्यवस्था गर्नुपर्ने देखिन्छ । आर्थिक रूपमा विपन्न ग्रामिण समुदायका जनसमुदायहरूलाई उनीहरूको आर्थिक स्तर उकास्ने किसिमका कार्यक्रमहरू उपलब्ध गराई आत्मनिर्भर बनाउने किसिमका कार्यक्रमहरू तयार गरी लागु गर्नुपर्ने हुन्छ ।

विद्यालय जाने बालबालिकाहरूलाई सबै किसिमका घरेलु श्रमबाट मुक्त गरी नियमित विद्यालय जाने वातावरण सृजना गर्नु पर्दछ । विद्यालयमा पर्याप्त भौतिक सुविधाहरूको व्यवस्था गरी कमजोर विद्यार्थीहरूलाई छुट्टै समुहमा राखेर कक्षा सञ्चालनको व्यवस्था गरी उनीहरूलाई प्रोत्साहन दिइनु पर्दछ । गरिवी न्यूनीकरण गर्नका लागि गाउँघरमा सीपमूलक आयआर्जनका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिनु पर्दछ । विद्यालयमा वितरणको लागि उपलब्ध छात्रवृत्तिलाई समुचित रूपमा लक्षित वर्गको पहिचान गरी वितरणको व्यवस्था गरिनु पर्दछ । विभिन्न उत्प्रेरणाका क्रियाकलापहरू सञ्चालन गरी विद्यार्थीहरूको मनोविज्ञानलाई बुझेर पठनपाठन गराउने व्यवस्था गराउनु पर्दछ । पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तकहरू व्यवहारिक र समसामयिक बनाउदै शिक्षण क्रियाकलापको सम्बन्धित निकायहरूबाट निरन्तर निरीक्षण तथा अनुगमनको व्यवस्था मिलाउनु पर्दछ ।

सबै बालबालिकाहरूले शिक्षा लिन पाउनुपर्ने भएता पनि वर्तमानमा त्यसो हुन सकिरहेको छैन । बीचैमा कक्षा छोड्ने दरमा कमी आएपनि यो अवस्थाको पूर्ण रूपमा अन्त्य हुन सकिरहेको छैन । त्यसैले बीचैमा विद्यालय छोड्ने कारणहरूको खोजी गर्ने, विद्यालयमा विद्यार्थीहरूलाई टिकाइ राख्न प्र.अ., शिक्षक तथा अभिभावकहरूको भूमिकाको खोजी गर्ने, कुन जाति, धर्म, पेशा, लिङ्गका बालबालिकाहरूको बीचैमा विद्यालय छोड्ने दर बढी छ भन्ने जस्ता विषयहरूमा अनुसन्धान गर्नुपर्ने हुन्छ ।